

СЬ ТОГО СВІТУ.

Варфоломееві Шевченкові.

Не хотіли панські діти
 Мою воленьку вволіти, —
 Щобъ менé тамъ поховали,
 Де бъ одраду серце мало,
 Де бъ мучене моє тіло
 Тихо тліло, не боліло,
 Де бъ моя душа убóга
 Злінула колись до Бóга.
 И прохавъ я, и благавъ я,
 И на кобзі вигрававъ я, —
 Шко́да співу кобза́рського!
 Шко́да слова коза́цького!

Не хотіли панені́та
 Послухати мого брата,
 Щобъ мені́ почетъ вчині́ти —
 Кита́йкою ма́ри вкри́ти,
 Черво́ною кита́йкою, —
 Заслу́гою коза́цькою.
 И прохавъ вінъ, и благавъ вінъ,
 И холо́пствомъ дорека́въ вінъ:
 Занедба́ли панені́та
 Дорека́ння мого брата!

Не хотіли, та вчині́ли —
 Кита́йкою труну вкри́ли,
 Та й ви́слали до моги́ли,
 Де співа́въ я, сумува́въ я,
 Зъ Дніпро́мъ — бра́томъ розмовля́въ я.
 Не хотіли, та вчині́ли —
 Спочива́ю на моги́лі,
 Панені́тамъ на доса́ду,
 Товари́ству на одра́ду,
 Украї́ні на пора́ду.

Спочиваю, дожидаю,
 Дблі — вблі виглядаю...
 Годі, браття, сумувати:
 Ще не вмерла наша Мати!

П. Кулішъ.

Примѣчаніе. Когда умеръ Шевченко и возникъ вопросъ о перевезеніи его тѣла въ Украину, нѣкоторые изъ Украинцевъ настаивали, чтобы похоронить его въ Кіевѣ, тогда какъ въ завѣщаніи поэта сказано, чтобы его похоронить въ степи, надъ Дибромъ. Этихъ нѣкоторыхъ почитатели воли покойнаго называли паненятами и панскими дѣтьми, т. е. людьми, не понимающими жизни Шевченка и духа его поэзіи.

КУМЕЙКИ.

Дума.

(1637.)

I.

Закипіла на Вкраїні
 Страшенна трівоба,
 Якъ на шляхту піднялася
 Сіромѣ убога.

Піднялася за оранди,
 За жидівські дуди,
 Що терпіли — не стерпіли
 Убогні люди.

Руйнували сіромѣхи
 Кірчми малевані;
 Де спіткали — порубали
 Рандарські ридвані.

Почалѣ сірому шляхта
 За жидівъ карати,
 Забірала всю худобу,
 И ґрунтѣ и хати.

Розлетілось по Україні
 Безхатнее птаство, —
 Затрусилось по будінгахъ
 Вельможнее панство.

II.

»Ой Потіцький, батьку панський,
 Рушай на Україну!
 Зупини кварцянимъ військомъ
 Повшєхну руїну.«

Роспустили орлі крила,
 Зъ орлами злітались:
 То кварцяне військо съ панськимъ
 До-купи зїжджались.²

Тече річка міжъ каміннямъ,
 Ріссю прозивають;
 По тій річці середь нощі
 Огнища палають.

Червоніють чорторії,
 Підмивають кручі.
 Втаборились сіромахи,
 Потіцького ждучи.

III.

Ой не довго піджидали —
 Кіоники заржали:
 Вони нашимъ немину́че
 Ліхо віщували.

Зійшло сонце у тумані,
 Ревну́ли гармати:
 Не по однімъ козаченьку
 Заплакала ма́ти.³

Ой розбивъ зъ гармать Потоцький
 Таборъ, мовъ кошару; ⁴
 Розігнали Ляхи нашіхъ,
 Якъ вовки отару.

Ой мостили на Росаві
 Мості тулубами,
 Засівали чисте поле
 Гу́сто голова́ми.

IV.

Никли трави жалощами,
 Гнулось древо съ туги: ⁵
 Дознавали наші предки
 Тяжкої наруги.

Кого біли—потопили
 Въ глибокій Росаві,
 А кого судомъ судили
 Въ далекій Варшаві.

Осудили недобитківъ
 На великі муки:
 Розійшлися по Україні
 Каліки безрукі. ⁶

Огласили изъ Варшави:
 »Дивітеся, люде!
 Хто вставатиме на шляхту,
 То всімъ тее буде.« ⁷

V.

Нехай буде, нехай буде,
 Коли Бóжа воля,
 Щобъ росла въ бояхъ кривавихъ
 Українська доля!

Нехай знають на всімъ світі,
 Якъ ми погибали
 II, гинучи, свою правду
 Крѣвзю записали.

Записали — прочитають
 Неписьменні люде,
 Що до сѣду изъ шляхѣтствомъ
 Згоди въ насъ не бѣде.

Поки Рось зовѣтця Россю,
 Днѣпрѣ въ морѣ лѣтця,
 Пѣти сѣрце украинське
 Зъ панськимъ не зживѣтця. *

II. Кулішъ.

ПРИМѢЧАНІЯ КЪ ДУМЪ: «КУМЕЙКИ».

1.—Стр. 54, ст. 21.

За жидівські дуди,

О дудахъ или дудекъ упоминаютъ нашъ Самовидецъ и польскій историкъ Грондскій (Historia Belli Cosaco-Polonici). Это была плата арендатору отъ

* Подъ словомъ *Ляхъ* издревле подразумѣвалось понятіе — панъ, т. е. чело-
 вѣкъ, воображавшій за собою какое-то родовое право на своевольство. Отъ
 этого въ нашихъ народныхъ думахъ къ слову *Ляхи* всегда прибавлялось про-
 нически — *мостиві пани*. Украинская народность не чуждается никакого пле-
 мени, никакого сословія. Это доказано свободнымъ вступленіемъ каждаго, кто
 бы онъ ни былъ, въ запорожское братство. Хмельницкій, въ переяславскихъ
 переговорахъ съ Адамомъ Киселемъ, говорилъ, что въ Украинѣ свободно мо-
 гутъ проживать и владѣть землями всякіе магнаты, только бы подлежали об-
 щему праву, т. е. отреклись отъ своихъ родовыхъ предразсудковъ. Но, сколь-
 ко наши козаки ни убѣждали Поляковъ и собственныхъ ополяченныхъ зем-
 ляковъ «желѣзными доводами», эти господа остались глухи къ голосу чело-
 вѣчности и къ народному праву. Мы понимаемъ это такимъ образомъ, что
 для Поляковъ отказаться отъ своихъ панскихъ тенденцій — было все-равно,
 что отказаться отъ исторической будущности. Почему же наши не-панскія
 тенденцій должны были быть для насъ менѣ дороги? Отречься отъ нихъ ради
 братства съ *Ляхами*, *мостивыми панами*, для насъ то же, что отказаться отъ
 своей будущности. Вотъ почему Украинцы могли сказать имъ:

Поки Рось зовѣтця Россю,
 Днѣпрѣ въ морѣ лѣтця,
 Пѣти сѣрце украинське
 Съ панськимъ не зживѣтця.

поселянина за рожденіе дѣтей. Названіе ея произошло отъ монеты, называвшейся попросту *dudek*. Она соотвѣтствовала нынѣшнимъ 18 копейкамъ; но, по замѣчанію Грондскаго, Жиды, медленною выдачею квитка и разными унаследованными отъ предковъ и обратившимися въ ремесло ухищреніями, умѣли увеличивать эту плату по своему усмотрѣнію, такъ что народъ, и безъ того съ негодованіемъ окупавшій рожденіе дѣтей, терпѣлъ отъ нихъ не только моральное, но и матеріальное бремя. Польско-украинскіе паны, нуждавшіеся постоянно въ деньгахъ, старались упрочивать за собой арендную плату отъ Жидовъ, и потому узаконивали въ своихъ имѣніяхъ всѣ жидовскія выдумки, карали смертью ослушниковъ и грубіяновъ, а перѣдко предоставляли и самимъ Жидамъ-арендаторамъ право жизни и смерти надъ *людьми*. Ни что до такой степени не ожесточало противъ шляхты нашихъ хлѣборобовъ, какъ жидовскіе грабежи и притѣсненія, и потому, каковы бы ни были у козаковъ побужденія къ войнѣ, но помогавшіе имъ хлѣборобы и ремесленники управлялись только жаждою мести за жидовскія неистовства.

2.—Стр. 55, ст. 13.

То кварцяне вѣйсько съ панськимъ

Докупи звѣжджалося.

Силы польскаго государства состояли, во-первыхъ, изъ войска, состоящаго на жалованьи, которое выдавалось по четвертямъ года, *квартимъ*, — почему и называлось *квартильнымъ*; во-вторыхъ, изъ наемныхъ *имщевъ*; въ-третьихъ, изъ ополченій панскихъ, которыми паны защищали пограничья отъ Татаръ и воевали другъ съ другомъ, и, въ-четвертыхъ, изъ козаковъ украинскихъ, получавшихъ небольшое жалованье и содержавшихъ свою артиллерію изъ отведенныхъ имъ на Украинѣ волостей.

3.—Стр. 55, ст. 30.

Три стиха этого куплета взяты изъ народной пѣсни:

У горіди у Глухові

Ревнулі гармати:

Не по однімъ козаченьку

Заплакала мати.

4.—Стр. 56, ст. 2.

Ой розбивъ звъ гарматъ Потдцькій

Таборъ мовъ кошару;

Самымъ употребительнымъ у козаковъ способомъ защиты былъ *таборъ*. Иногда во время пораженія своего они успѣвали *втáборитись* меньшимъ таборомъ, т. е. сомкнуть вокругъ себя четырехугольникомъ возы въ нѣсколько рядовъ, и тогда опять дѣлались страшными для враговъ. Такъ было и подъ Кумейками. Когда Потоцкій разорвалъ таборъ, въ которомъ возы скованы были одинъ съ другимъ цѣпами, и врѣзался въ него съ конницею, козаки, занимая Потоцкаго съчею и ружейною перестрѣлкою, *втáборились* наново, занявъ меньшее пространство. Этимъ они спасли себя отъ окончательнаго пораженія и ночью отступили къ Боровицѣ, гдѣ еще разъ проиграли битву.

5.—Стр. 56, ст. 11.

Нікли трави жалощами,

Гнулось древо съ туги:

Изъ Пѣсни о полку Игоревъ: »Ничить трава жалошамъ, и древо съ туюго кѣ землѣ приклонишася.«

6.—Стр. 36, ст. 21.

Розійшились по Вкраїні

Каліки безрукі.

Такихъ безрукихъ калікѣ встрѣчали еще недавно въ Западной Украинѣ, какъ памятникъ *Колівшицини*. Обыкновенно отрубали осужденнымъ правую руку и лѣвую ногу, и въ такомъ видѣ пускали ихъ на всѣ четыре стороны для устрашенія народа. Это было послѣднее повтореніе тѣхъ ужасовъ, которые побудили Украину соединиться противъ магнатскаго владычества. Руководимые питомцами современной инквизиціи, польскіе паны воображали, что наводить на нашихъ предковъ ужасъ безчеловѣчными казнями, тогда какъ этимъ—то именно и поддерживали они въ нихъ жажду мести, ненасытившуюся до послѣднихъ столкновеній Украинцевъ съ Поляками. Желая опозорить, въ глазахъ толпы, предводителей ея публичнымъ терзаніемъ ихъ тѣлъ, паны придавали имъ величіе мученичества, заставляли забывать всѣ ихъ недостатки и память ихъ дѣлали священною для потомства. Это мы видимъ всего яснѣе на Гонтѣ, съ котораго сняли съ живаго кожу и проч. и проч. (ужасно даже пересказывать), а народъ тутъ же воспѣлъ его смерть въ пѣсняхъ, которые до сихъ поръ не умолкаютъ, внушая простолюдинамъ презрѣніе къ мучителямъ и негодованіе на ихъ злѣство. Вѣрный духу своего народа, Шевченко возвелъ Гонту, «мученика праведного» какъ онъ его называетъ, въ апотеозъ величія, и ни одна душа не усомнилась въ истинѣ словъ его, потому что поэтому управляло правосудіе сердца, котораго никакими проповѣдями и политическими доводами невозможно разубѣдить въ его чувствахъ, хотя они въ-отношеніи къ какому-нибудь стдѣльному факту и могутъ быть ошибочны.

7.—Стр. 36, ст. 23.

Этотъ куплетъ заимствованъ изъ народной пѣсни о казни Гонты:

Панъ реймѣнтаръ похожае:

»Дивітеся, люде,

Ой хто тільки збунтується,

То всімъ тее буде!«

ОБЗОРЪ УКРАИНСКОЙ СЛОВЕСНОСТИ.

V.

ГОГОЛЬ,

КАКЪ АВТОРЪ ПОВѢСТЕЙ ИЗЪ УКРАИНСКОЙ ЖИЗНИ.

Статья третья.

На сочиненія Гоголя, послѣ критикъ Бѣлинскаго, и въ особенности послѣ смерти самого Гоголя, начали смотрѣть съ суетвѣрнымъ уваженіемъ. Что оно вполнѣ заслужено, объ этомъ нѣтъ и рѣчи, но заслужено оно не повѣстями изъ украинской жизни, или, по крайней мѣрѣ, не первыми повѣстями. Прежде нежели приступимъ къ указанію недостатковъ въ Гоголевыхъ изображеніяхъ Украины, считаемъ, не лишнимъ замѣтить, что покойный Бѣлинскій, при всемъ критическомъ талантѣ своемъ, — относительно Гоголя, увлекался въ грубыя ошибки даже и тамъ, гдѣ отъ критика не требовалось знанія представленнаго у Гоголя народа со стороны этнографіи. Онъ, какъ и всѣ того времени люди, отдавался Гоголю на-вѣру въ томъ, чего самъ не видѣлъ и не изучалъ. Не хорошо только, что, хваля Гоголя, онъ позволялъ себѣ говорить тономъ знатока украинской жизни. Напримѣръ, по случаю выхода, въ 1842 году, *Сочиненій* Гоголя, Бѣлинскій объявилъ читателямъ *Отечественныхъ Записокъ*, что *Тарасъ Бульба*, отъ передѣлокъ автора, сдѣлался «безконечно прекраснѣе», тогда какъ этими передѣлками Гоголь лишилъ свою псевдо-историческую повѣсть прелести молодого, неопытнаго вдохновенія и, снявъ съ Тараса Бульбы козацкій кобелякъ, драпировалъ его

плащомъ гомеровскихъ героевъ. »Поэтъ (говоритъ Бѣлинскій) чувствовалъ, что въ первомъ изданіи *Тараса Бульбы* на многое только намекнуто, и что многія струны исторической жизни Малороссіи остались въ немъ нетронутыми. Какъ великій поэтъ и художникъ, вѣрный однажды избранной идеѣ, *пловецъ* Бульбы (въ томъ-то и горе, что онъ съѣхалъ на гомерическую пѣснь, въ разсказѣ часто ошибочномъ, но всегда полнымъ образовъ, оригинальныхъ, ни у кого не заимствованныхъ) не прибавилъ къ своей поэмѣ ничего такого, что было бы чуждо ей (а онъ именно прибавилъ много чуждаго, вовсе негармонирующаго даже съ тѣмъ козачествомъ, до котораго могъ додуматься Гоголь, опереживая всѣхъ своихъ современниковъ), но только развилъ многія уже заключавшіяся въ ея основной идеѣ подробности. (Развилъ—и обнаружилъ больше прежняго незнаніе исторической и этнографической почвы, на которой подвизаются его герои). Онъ исчерпалъ въ ней всю (!) жизнь исторической Малороссіи, и въ дивномъ, художественномъ созданіи навсегда напечатлѣлъ ея духовный образъ: такъ ваятель уловляетъ въ мраморѣ черты человѣка и даетъ имъ безсмертную жизнь... (Вотъ оно, журнальное оракульство!) Особенно замѣчательны (продолжаетъ Бѣлинскій, вовсе не подозревая, что впадаетъ въ грубѣйшую ошибку, въ какую когда-либо впадалъ талантливый критикъ) подробности битвъ Малороссіянъ съ Поляками подъ городомъ Дубно (гдѣ, *nota bene*, онъ вовсе не происходили) и эпизодъ любви Андрія къ прекрасной Полькѣ (эпизодъ, свидѣтельствующій объ авторскомъ незнаніи вѣка, общества, нравовъ, понятій и объ неумѣнн его изображать любящихъ женщинъ вообще). Вся поэма приняла еще болѣе возвышенный тонъ, проникнулась лиризмомъ (который—прибавимъ отъ себя—и затмилъ достоинства перваго ея изданія). ⁽¹⁾

Мы привели самое слабое мѣсто изъ статей Бѣлинскаго о Гоголѣ, для того, чтобы разъ навсегда отвергнуть его критическій авторитетъ на судъ современной критики, прилагаемой къ изображеніямъ украинской жизни. Бѣлинскій сдѣлалъ много, для развитія въ обществѣ здравыхъ понятій объ искусствѣ, но это вовсе не значитъ, чтобы послѣ него не осталось намъ ничего дѣлать. Напротивъ, есть цѣлая область мыслей, или вовсе имъ нетронутая, или затуманенная условными, такъ сказать, городскими понятіями о человѣческомъ об-

(1) См. Соч. Бѣлинскаго, VII, 219—220.

ществѣ. Къ такимъ областямъ принадлежитъ этнографія и исторія Украины, насколько она входитъ въ критическую разработку литературныхъ произведеній.

Гоголь, по собственному его сознанию, смотрѣлъ на свои первыя повѣсти, какъ на легкую забаву воображенія. Естественно, что въ его время такъ смотрѣли на нихъ и читатели; а поэтому самому и рецензенты его, отъ Сомова до Бѣлинскаго, не могли смотрѣть на нихъ иначе. Бѣлинскій, впрочемъ, искалъ въ нихъ художественности, какъ насущной пищи развивающагося общества; но понятія о самой художественности этихъ повѣстей имѣли у Бѣлинскаго не тѣ основанія, какихъ ищетъ въ нихъ — и не находитъ — современный намъ читатель. Развернемъ, наприимѣръ, *Ночь наканунѣ Ивана Купала*, и спросимъ другъ у друга: для чего нужна обществу эта повѣсть? какое употребленіе можетъ сдѣлать изъ нея живой, дѣятельный умъ, который никогда не тратитъ своего времени и вниманія попусту? На этотъ вопросъ безусловные почитатели Гоголя, намъ кажется, скорѣе всего могутъ отвѣчать: что *Ночь наканунѣ Ивана Купала* вносить въ общественный капиталъ понятій о жизни живописныя черты времени, исчезнушаго незамѣтно для общества, — характеръ мѣстности, для него неизвѣстной, или извѣстной мало, — картину нравовъ и обычаевъ, оставшихся до тѣхъ поръ неизображенными, и, наконецъ, свѣжія наблюденія надъ сердцемъ человѣческимъ, вѣчно поучительныя для человѣка. Мы не допускаемъ мысли, чтобы читатель нашего времени дѣлалъ изъ чтенія пустую забаву и воображалъ такихъ людей, какъ Гоголь, посланными свыше — служить ему по части сваренія въ желудкѣ. Было такое время, да прошло, или быстро проходить. Поэтому, обращая свою рѣчь къ читателямъ, глядящимъ на дѣло литературы, какъ на повершеніе всѣхъ человѣческихъ дѣлъ, какъ на самое вѣрное и самое прочное достояніе нашего потомства, мы станемъ разсматривать, какъ упомянутую, такъ и другія повѣсти Гоголя изъ украинской жизни, по отношенію ихъ художественности ко времени, мѣстности, нравамъ и обычаямъ, которыя Гоголь взялъ на себя представить въ осязательной ясности (какъ это и должно быть задачею каждаго повѣствованія), и наконецъ — по отношенію къ человѣческой натурѣ, выражающейся во всѣхъ этихъ формулахъ.

Сперва нужно опредѣлить: къ какому именно времени относится *Вечеръ наканунѣ Ивана Купала*?

Гоголь начинаетъ свой разсказъ такъ:

»Лѣтъ болѣе чѣмъ за сто (говорилъ покойникъ дѣдъ мой) — нашего села и не узналъ бы никто.«

Выходитъ, что дѣло происходитъ во времена Анны Иоанновны, или въ послѣдніе годы царствованія Петра Перваго. Какъ бы это было интересно, еслибы Гоголь освѣтилъ свою повѣсть, хотя слегка, эту темную для насъ область, этотъ страшный періодъ времени, новаго для Украины во многихъ отношеніяхъ, когда въ ней начало заводится между козаками дворянство, подражавшее изъ всѣхъ силъ нересозданному Петромъ великорусскому обществу, когда козаки начали терять свою солидарность, какъ самоуправная корпорація, долго представлявшая собою народъ украинскій и сообщившая всему населенію Украины извѣстный характеръ, и когда крѣпостное право, такъ сказать, *наклѣнулось* въ ячкахъ, которыя положили петровскіе Нѣмцы въ навозныя кучи, оставшіяся по всей Украинѣ отъ польской шляхты, въ видѣ ни на что живое негодныхъ старшинъ козацкихъ!

Мы, конечно, не имѣемъ права требовать отъ автора, чтобы онъ, въ своей повѣсти, изобразилъ намъ извѣстное время такъ, а не иначе, да и вообще мы должны разсматривать только то, что авторъ намъ даетъ, а не задавать ему задачъ, которыхъ онъ, можетъ быть, никогда не захочетъ выполнять. Но, говоря объ авторѣ, сошедшемъ съ поприща жизни, мы вправѣ обратить его недостатки въ собственное назиданіе.

Исать въ видѣ повѣсти исторію извѣстнаго времени можно различными способами. Можно, вовсе не трогая историческихъ фактовъ и лицъ, изобразить данную эпоху такъ, что повѣсть выйдетъ строго историческою. Можно прикасаться къ извѣстному вѣку слегка, мимоходомъ, такъ что только самый опытный читатель уловить осязательную точку соприкосновенія свободнаго вымысла съ историческою дѣйствительностью. Но, во всякомъ случаѣ, отъ автора требуется, чтобы повѣсть была проникнута воздухомъ того времени, къ которому относится. Этого мы не видимъ, не чувствуемъ въ *Вечеръ наканунѣ Ивана Купала*. Повѣсть эта, отнесенная авторомъ ко временамъ петровскимъ или анненскимъ, можетъ безразлично быть отнесена къ какой угодно эпохѣ, начиная съ польскаго владычества до временъ жизни самого автора. Въ ней всего захвачено понемножку, какъ это часто бываетъ у авторовъ, знающихъ исторію своего народа только по нѣсколькимъ случайно прочитаннымъ книгамъ. Вотъ, напри-

мѣръ, черта, отбрасывающая повѣсть Гоголя, Богъ знаетъ въ какую старину, — пожалуй хоть во времена Наливайка:

»... нашего села и не узнать бы никто: хуторъ, самый бѣдный хуторъ! Избенокъ десять, необмазанныхъ, неукрытыхъ, торчало, то сямъ, то тамъ посреди поля. Ни плетня, ни сарая порядочнаго, гдѣ бы поставить скотину, или возъ. Это еще богачи такъ жили; а посмотрѣли бы на нашу братью, на голъ: вырытая въ землѣ яма — вотъ вамъ и хата! Только по дыму и можно было узнать, что живетъ тамъ человѣкъ божій. Вы спросите: отчего они жили такъ? Бѣдность, не бѣдность: тогда козаковалъ почти всякій и набиралъ въ чужихъ земляхъ не мало добра; а больше оттого, что не зачѣмъ было заводить порядочно хатю. Какого народу тогда не шаталось по всѣмъ мѣстамъ! Крымцы, Ляхи, Литвинство! Бывало то, что и свои наѣдутъ кучами и обдираютъ своихъ же. Всего бывало!» ⁽¹⁾

Настроивъ такимъ образомъ воображеніе наше къ созерцанію давно прошедшаго, темнаго для насъ времени, авторъ описываетъ, въ общихъ чертахъ, лицо, которое не переноситъ насъ ни въ какую опредѣленную эпоху и является какимъ-то неопредѣленнымъ, необъяснимымъ призракомъ. Можно бы прямо начать повѣсть съ описанія характера Басаврюка, вовсе не упоминая о Крымцахъ, Ляхахъ и Литвинствѣ, которые, держа Украину нашу въ вѣчномъ ожиданіи опасности, выковывали такихъ пограничныхъ феодаловъ, какъ Іеремія Вишневецкій, но вовсе не воплощенныхъ чертей-соблазнительей, какимъ является у Гоголя Басаврюкъ. Личность эта, представленная въ томъ свѣтѣ, въ какомъ являлась она суевѣрному воображенію хуторскихъ разскащиковъ, могла бы быть изображена авторомъ посреди какой угодно обстановки и въ какое угодно время. Но лишь только онъ предпослалъ своему разсказу картину даннаго времени, — мы выразъ ожидать отъ его разсказа живописи той, а не другой, эпохи.

Для насъ не бесполезно замѣтить у Гоголя эту погрѣшность противъ искусства, потому что и наши, собственно такъ называемые украинскіе писатели впадаютъ иногда въ подобныя ошибки. Приступая къ повѣсти, они не рѣдко забываютъ, что всякая проведенная ими въ началѣ черта должна имѣть органическую связь съ дальнѣйшимъ разсказомъ: иначе—въ воображеніи читателя происходитъ хаосъ, который оставляетъ впечатлѣніе какого-то насилія, сдѣланнаго авторомъ благо-

⁽¹⁾ Сочиненія и Письма Гоголя, I, 41—42.

родительнейшей части нашего ума. Напримѣръ, Марко Вовчокъ, въ *Трехъ Дѣлахъ* ⁽¹⁾, прежде всего описываетъ уединенныя пещеры въ меловой горѣ, которыя какая-то отшельница рыла въ теченіе сорока лѣтъ. Это описаніе, сдѣланное съ особенною, усиленною выразительностію, кладетъ въ воображеніи читателя подмалевокъ повѣсти и, при болѣе внимательности къ предмету, имѣло бы для нея существенное значеніе. Но Марко Вовчокъ оставляетъ свою картину и остановившагося надъ нею читателя, во вредъ послѣдовательности впечатлѣній, которыя произведены имъ въ нашемъ воображеніи, и уже подъ конецъ повѣсти обращается опять къ пещерѣ въ меловой горѣ, которая тутъ всего лучше и могла бы быть описана.

Гоголя нельзя упрекнуть въ подобной небрежности. Онъ дѣлалъ большіе промахи въ первыхъ своихъ повѣстяхъ, но все, что онъ писалъ въ послѣдствіи, было обработаніе первыхъ его опытовъ. Даже *Ночь наканунѣ Иванъ Купала* лучше *Сорочинской Ярмарки* тѣмъ, что въ ней нѣтъ такихъ грубыхъ ошибокъ противъ украинскихъ нравовъ, какія указаны нами въ разборѣ первой его повѣсти.

Разматривая вторую повѣсть Гоголя подъ условіемъ раскрытія передъ нами чего-то новаго для насъ, подъ условіемъ внесенія въ умственный капиталъ нашъ ясныхъ понятій о томъ, чего мы до тѣхъ поръ не понимали, мы въ ней находимъ невѣрное изображеніе времени, къ которому она отнесена авторомъ, и даже въ самомъ опредѣленіи эпохи дѣйствія — грубую смѣсь разнородныхъ моментовъ украинской жизни. Это производитъ такое впечатлѣніе, что автору не вѣришь далѣе ни въ одномъ словѣ, видишь въ немъ молодаго говоруна (какимъ онъ и былъ тогда въ самомъ дѣлѣ), но вовсе не художника, уважающаго не эффектъ, а истинность въ словесной живописи. Въ самомъ дѣлѣ, Гоголь, вовсе не у мѣста, побрякиваетъ такими словами, какъ Запорожье, мукы въ плѣну у Турокъ, турецкая сабля, и проч. Въ его картинѣ все это похоже на позолоту, употребляемую малярами тамъ, гдѣ нужно бы было выразить красками блескъ золота. Таковъ же почти и весь его разсказъ о красотѣ и горѣ влюбленной четы. Повѣсть свою вкладываетъ онъ въ уста балагура-дьячка. Силою таланта, который въ дѣтствѣ, очевидно, находилъ себѣ пищу въ разсказахъ окружавшей его прислуги, гостей-говоруновъ и, можетъ быть, какихъ-нибудь стариковъ-насичниковъ, Гоголь часто возвышался до живой

(1) См. Основу, кн. 1.

простоты рѣчи, которая, въ устахъ простолюдина, для своей убѣдительности, довольствуется практическимъ и, такъ сказать, эгоистическимъ прикосновеніемъ къ жизни, и прибѣгаетъ къ украшеніямъ поэтическимъ только въ порывахъ страсти; но тутъ же рядомъ, безъ всякой надобности, разсыпаетъ передъ вами такъ называемыя мѣстныя крас-ки. Людямъ, видящимъ и любящимъ народъ только на театральныхъ подмосткахъ, это правилось во времена Гоголя и правится въ немъ до сихъ поръ; но на человѣка, который знаетъ простолюдина не по книгамъ и спектаклямъ, это производитъ такое впечатлѣніе, какъ ес-либы поселяне являлись передъ нимъ вѣчно въ праздничныхъ нарядахъ, съ праздничнымъ разгулемъ, играми, танцами, пѣснями.

Грустно какъ-то, съ нынѣшнимъ нашимъ взглядомъ на простолю-дина, читать рассказы Гоголя изъ простонародной жизни. Даже лю-бовь его къ поселянамъ теперь ужъ не можетъ нравиться. Онъ обра-щается съ ними въ своихъ повѣстяхъ—и конечно вовсе безъ умысла—такъ, какъ обращался во времена оны иной владѣтель душъ, который, когда, бывало, заѣдешь къ нему въ качествѣ путешественника по Укра-инѣ, велитъ одному—другому изъ рабочихъ оставить пѣнницу, прио-дѣться почище и позабавить гостя пѣснями или танцами. Положеніе гостя въ этомъ случаѣ самое тягостное. Не стать же читать любез-ному, обязательному хозяину проповѣдь о томъ, что такое человѣкъ; не броситься же ему на шею уничиженнымъ братьямъ, прося прощенья за человѣка одного съ собою званія. Ни тотъ, ни другіе не поняли бы его чувствъ. Остается молча наслаждаться заказными танцами и пѣснями. Такъ точно, лѣтъ десятокъ—другой назадъ, дико показалось бы многимъ, если не всемъ, когда бы кто вздумалъ отвергнуть истинность въ украинскихъ поселянахъ Гоголя и скорбился бы ихъ изо-браженіями во глубинѣ души своей.

У Гоголя только и рѣчи, что о полненькихъ щекахъ козачки, ко-торыя были свѣжи и ярки, какъ макъ самаго тонкаго розоваго цвѣ-та, о ротикѣ, который «кажись, на то и созданъ былъ, чтобъ выво-дить соловьиныя пѣсни», о поцѣлуяхъ, которые молодежь неосторожно влѣпываетъ другъ другу. Все это слишкомъ сильно отзывается пло-хими театрами прежняго времени; это немного лучше бѣлилъ, румянъ и заманчивыхъ сценическихъ случайностей; а гдѣ же самая жизнь? гдѣ та воздѣлываемая въ потѣ лица почва, на которой только изрѣдка вырастаютъ цвѣты красоты ненаглядной и поэтической любви? Ея нѣтъ

въ разсказѣ Гоголя. У него все заготовлено только на праздникъ, на выставку. Позабавятся зрители, опустится занавѣсъ, а что и какъ дѣлается потѣмъ, до этого не додумывался Гоголь, будучи авторомъ украинскихъ повѣстей. Додумался онъ до многого прозаически грубаго только въ тотъ періодъ жизни, когда бросилъ мало извѣстную ему сферу творчества и взялся за сферу, слишкомъ хорошо ему извѣстную. Тогда у него явилась и настоящая поэзія, поэзія жизни, хотя онъ чаще говорилъ о фризovýchъ шинеляхъ, чѣмъ о поленьевыхъ щекахъ; а въ украинскихъ повѣстяхъ изъ простонароднаго быта у него на каждомъ шагѣ встрѣчаешь или аффектацію, или карриатуру. Жизнь и ея поэзія пробиваются у него здѣсь, сквозь театральность и искусственность, только какъ-бы случайно, какъ-будто мимо вѣдома самого автора.

Между тѣмъ, такова была сила изобразительности у Гоголя, что, создавая украинское простонародье по нѣсколькимъ плохимъ и плохому ему извѣстнымъ обрачкамъ его, онъ придавалъ ему столько выразительности, столько движенія, что на его картины, какъ на Рубенсовскія уклоненія отъ натуры, до сихъ поръ невольно заглядываешься. Очень естественно было восхищаться имъ безусловно въ то время, когда самъ Пушкинъ долженъ былъ показывать видъ, что литературой занимается только для забавы. Я хочу сказать, что въ эпоху появленія *Вечеровъ на Хуторѣ* отъ писателя требовалось только пріятно и, если можно, изящно занять, увлечь общество, а какъ онъ это сдѣлаетъ относительно самого предмета повѣсти и какое будетъ пріобрѣтеніе отъ чтенія—вопросъ объ этомъ показался бы страннымъ тогда огромному большинству читателей и самихъ критиковъ. Художественность или, что одно и то же, истинность изображеній понимали, знали, видѣли и цѣнили у себя только сами поэты, дѣлаясь строже и строже сами къ себѣ, какъ это въ-особенности замѣтно изъ напечатанныхъ Пушкинымъ сочиненій и найденныхъ у него, по его смерти, рукописей. Публика и ея критическіе представители видѣли иногда упадокъ въ томъ, что было глубоко истинно, и потому просто, какъ въ натурѣ.

Гоголь имѣлъ передъ глазами великій образецъ самосовѣршенствованія въ Пушкинѣ и воспользовался имъ, съ гениальною воспримчивостью, въ повѣстяхъ изъ хорошо извѣстнаго ему міра; но міръ простонародный до конца былъ для него закрытъ и имъ. Поэзія просто-

народной жизни сказывалась ему только сквозь народную пѣсню, да и пѣсню изучилъ онъ далеко не вполне. Отъ этого любовники-простолюдины почти всегда объясняются у него такъ, какъ-будто поютъ, а иногда и просто-напросто—словами извѣстныхъ каждому пѣсень. Напримѣръ: »Ивасю мой милый, Ивасю мой любый! бѣги къ Петрусью, мое золотое дитя, какъ стрѣла изъ лука; Расскажи ему все: любила бъ его карія очи, цѣловала бъ его бѣлое личико, да не велитъ судьба моя«, и т. д.

Тотчасъ видно, что авторъ не слышалъ собственными ушами, какъ говорить любящая поселянка—Украинка; онъ только слышалъ, какъ она поетъ.

Дивно поэтическии народомъ показались его современникамъ наши простолюдины, по нѣсколькимъ сценамъ изъ ихъ быта, которыя онъ написалъ не по вдохновенію глубокаго уразумѣнія своего предмета, а сочинилъ механически, обращая, какъ дѣлають компиляторы, стихи народныхъ пѣсень украинскихъ въ великорусскую прозу. »Воронъ черный прокрячетъ, вмѣсто пона, надо мною (говорить у него влюбленный паробокъ), гладкое поле будетъ моя хата; сизая туча—моя крыша; орелъ выклюетъ мои карія очи; вымоютъ дожди козацкія косточки, и вихоръ высушитъ ихъ.«

На нашъ вкусъ, въ разсказѣ дьячка,—это холодная, натянутая реторика, а не поэзія; для нашего чувства это—мертвые слова, произносимыя автоматомъ,—диссонансъ въ общемъ тонѣ разсказа; но, во времена оны, многіе, если не все, думали, что наши дѣвчата и паробки именно такою декламаціею выражаютъ свои глубокія чувства, а говорливые дьячки, именно такимъ тономъ и складомъ, ведутъ разсказъ въ кругу хуторскихъ гостей пасичника.

Мы надѣемся, что изъ этихъ указаній читатель увидитъ, что Гоголь, и относительно мѣстныхъ, національных или народныхъ сторонъ жизни, оказывается для насъ повѣствователемъ, не только не вносящимъ въ область нашихъ понятій ничего прежде намъ неизвѣстнаго, напротивъ—кажется намъ народъ украинскій сквозь какое-то розовое стекло.

Онъ не понимаетъ народа, въ его поэтической повседневности, и потому считаетъ необходимымъ набѣлнить, нарумянить его, нарядить по-праздничному и вложить ему въ уста перифразированную

пѣсно. Это отзывается тѣмъ временемъ, когда французскіе литераторы считали неприличнымъ показать своей публикѣ Шекспира такимъ, каковъ онъ есть, и очень усердно брили его, пудрили и надушали, въ своихъ переводахъ и передѣлкахъ. Ясно, что они не понимали его, какъ не понималъ Гоголь украинскаго простолюдина, этого единственно родного, кровнаго чада поэтической исторіи Украины. Поэтому, кто бы захотѣлъ по Гоголю изучать Украину со стороны этнографической, тотъ, вмѣсто пріобрѣтенія отъ него новыхъ понятій о великой области жизни человѣческой, рискуетъ нажить ошибочный взглядъ на самую характеристическую, если не на самую лучшую часть русскаго міра, какъ это и дѣйствительно случилось со многими. Мнѣ попадались очень умные люди, которые слышать не хотятъ объ ншій Украину, кромѣ Гоголевской, тогда какъ Гоголевская Украина въ натурѣ не существуетъ. Одинъ господинъ, очень не глупый въ томъ, что онъ изучалъ непосредственно, простеръ свою ревность къ авторитету Гоголя до-того, что сказалъ разгораясь, въ присутствіи многихъ слушателей: »Я, пожалуй, съ вами соглашусь, что Украина не такова на самомъ дѣлѣ, какою изобразилъ ее Гоголь; но онъ, какъ гениальный писатель, изобразилъ ее такою, какою она должна быть и, конечно, будетъ.« Такъ велика потребность истинности въ литературныхъ произведеніяхъ для каждаго живого читателя! такъ тяжело убѣдиться каждому, что любимый писатель не принесъ намъ той пользы, какую должно приносить намъ всякое разумное дѣло, и всего больше—дѣло литературы!

Что касается до нравовъ и обычаевъ, изображенныхъ въ *Вечеръ наканунѣ Ивана Купала*, то, послѣ всего нами сказаннаго, нельзя и ожидать, чтобы они были изображены мастерски, т. е. съ глубокимъ уразумѣніемъ смысла каждаго такого явленія, какъ отеческій деспотизмъ, или злодѣйства, совмѣщающіеся въ одной и той же душѣ съ любовью, или какой-нибудь таинственный, странный обрядъ и т. п. Все это представлено у Гоголя въ видѣ какой-то номенклатуры, бросается въ глаза яркою нестротою, точно на ярмаркѣ или въ кукольной комедіи; но когда вы остановитесь надъ какимъ-нибудь поразившимъ васъ предметомъ, вы никакъ не отыщете органической связи его съ другими, и чѣмъ вы будете внимательнѣе къ рассказчику, тѣмъ менѣе онъ васъ удовлетворитъ. Для размышляющаго читателя это всего интереснѣе замѣчать у Гоголя — у того Гоголя, который, впоследствии, началъ такъ полно обнимать каждое явленіе

жизни, такъ убѣдительно изображать намъ его практическую сущность, посредствомъ самой увлекательной живописи.

Въ повѣсти *Вечеръ наканунѣ Ивана Купала*, всѣ лица написаны тою эскизною манерою, по которой знатокъ тотчасъ видитъ, что, еслибы живописецъ захотѣлъ посидѣть надъ своей картиной и, что называется, докончить ее, то онъ прибавилъ бы къ ней только вялость рисунка и мутность колорита. Совсѣмъ иное впечатлѣніе производятъ наброски Пушкина, оставшіеся въ его бумагахъ: каждая черта въ нихъ намекаетъ на богатство знанія или, лучше сказать, разумнѣя художническаго въ томъ, о чемъ онъ хочетъ съ нами бесѣдовать, и, подъ цѣльными красками, подъ играющими неопредѣленно линіями рисунка, вы ужъ видите у него прочную органическую связь, видите талантливое построеніе пьесы, которое само по себѣ настраиваетъ вашу душу поэтически.

У Гоголя, Коряжъ, его дочь красавица, ея любовникъ и потомъ мужъ Петръ, колдунъ и колдунья, — всѣ эти лица представляются намъ неясно, потому что намалеваны безъ строгаго рисунка, хорошо обдуманнаго и провѣреннаго на натурѣ. Они принадлежатъ къ украинскому народонаселенію только по своимъ нарядамъ и фразамъ, выхваченнымъ то изъ украинской пѣсни, то изъ украинской бесѣды, въ видѣ чего-то лучшенькаго, достойнаго вниманія публики по своей оригинальности. Но, еслибы ихъ перерядить въ другую одежду, да исключить изъ ихъ рѣчи такія слова, какъ *хата*, *оселѣдецъ*, *рушникъ*, *кѣбза*, то всѣ мы призадумались бы, что это за народъ: Испанцы, Греки, Молдаване, Сербы или Поляки? Нѣтъ, Гоголь, впоследствии, началъ намъ представлять народность, не со стороны одежды и поговорокъ, какъ дѣлывала вся честная братія наша, во времена *Юрія Милославскаго*: онъ отыскалъ въ русскомъ человѣкѣ «такое», чего не имѣетъ никто изъ всѣхъ его сосѣдей, и выведенныхъ имъ, въ его повѣстяхъ, русскихъ людей угадалъ бы каждый даже въ аду, гдѣ, какъ извѣстно, будетъ намъ не до условій общенія.

Не проникнувъ въ характеръ времени, къ которому повѣсть относится, упустивъ изъ виду этнографію и все, что отъ нея зависитъ, не выразивъ индивидуальности дѣйствующихъ лицъ, Гоголь по этому самому не могъ добраться и до сердца человѣческаго. Лица, дѣйствующія у него, при какихъ-то неопредѣленныхъ общественныхъ

обстоятельствахъ, посреди искусственной обстановки, напоминающей дѣтскій театръ, лица, носящія свои имена только въ видѣ кличекъ, но похожія на тысячи другихъ людей съ тѣми самыми или иными именами, не говорятъ ничего нашей душѣ, живутъ, такъ сказать, жизнію куколъ, которыя движутся передъ нашими глазами и исполняютъ свои роли болѣе или менѣе удачно, но когда закроется ящикъ, составляющій ихъ тѣсный и убогій міръ, между ними и нами остается одно воспоминаніе, что мы ихъ видѣли; въ душѣ нашей не прибавили они ничего и даже ничего не тронули. Поэтому повѣсть *Вечеръ наканунѣ Ивана Купала* мы относимъ къ бесполезнымъ произведеніямъ фантазіи, безъ которыхъ общество могло бы обойтись точно такъ же, какъ и безъ мыльныхъ пузырей. Если она не позабыта нами совсѣмъ и не выброшена изъ нашихъ библиотекъ, то единственно потому, что написана перомъ, которымъ написанъ *Невскій Проспектъ*, *Шинель* и другія истинно художественныя произведенія Гоголя. Напечатанная въ одномъ съ ними собраніи, она приносить намъ пользу отрицательную, — именно ту, что на нее мы можемъ указывать, какъ на дѣтское марање неопытнаго въ искусствѣ генія, для котораго, въ его великомъ дѣлѣ, точно такъ необходима наука самосовершенствованія, какъ и для людей обыкновенныхъ — въ ихъ малыхъ дѣлахъ.

При жалкомъ состояніи тогдашней исторической науки вообще и исторіи Украины въ-особенности, при совершенномъ отсутствіи народоизученія, которое и въ наше время находится въ дѣтскомъ состояніи, наконецъ при ничтожествѣ эстетическаго образованія въ тогдашнихъ учебныхъ заведеніяхъ и въ самомъ обществѣ, доступномъ Гоголю, онъ ни коимъ образомъ не могъ начать литературную свою дѣятельность съ чего-нибудь болѣе цѣннаго, какъ *Сорочинская Ярмарка* и *Вечеръ наканунѣ Ивана Купала*; но посмотрите, какъ онъ идетъ впередъ почти съ каждою новою повѣстью и прокладываетъ себѣ вѣрную дорогу, посреди всѣхъ препятствій, каковы: слѣпая критика, тупое пониманіе его таланта, со стороны большинства читателей, и, что всего опаснѣе, неумѣренныя похвалы его друзей и почитателей. Вотъ почему, стоитъ не только имѣть у себя на полкѣ, но и читать первыя повѣсти Гоголя, и въ особенности молодымъ писателямъ, озареннымъ уже новыми понятіями объ искусствѣ, наученнымъ искусству самимъ же Гоголемъ, то есть его послѣдними, зрѣлыми произведеніями. Талантъ въ этихъ повѣстяхъ виденъ повсюду.

ду (и именно—во всемъ, что Гоголь *зналъ*, на что онъ смотрѣлъ собственными глазами), но этотъ талантъ бродить въ потемкахъ, и потому возбуждаетъ въ знатокъ участіе, подобное тому, съ какимъ человѣкъ сформировавшійся слѣдить за жизнью молодого человѣка, возбуждающаго великія ожиданія. Гоголь эти ожиданія оправдалъ, и оправдалъ блистательно.

II. Кулишъ.

1 октября, 1861 г.

С. Петербургъ.

ЗЪ НАРОДНИХЪ УСТЪ.¹

I.

Се така баба, що чортъ їй на маховіхъ вілахъ чоботи оддававъ.

Жило въ селі такє чєсне и тїхе подружжя; не тїльки не лаялись, и сварки мїжъ ними ніколи ніякої не було; якъ кажуть:

»Любилися, кохалися, якъ голубівъ пара.«

Янголі, глєдючи на щасливє їхъ життї, радувались и втішались, а чорту було не понутру,—найбільшъ одъ того, що не можна єму ніякъ увійти до нихъ у хату. Чого вже вінъ не робивъ, якъ біля їхъ не захожувався, щобъ вони хочъ полаялись! нічого не вдїявъ. Досадно чорту. »Що тутъ,« дїмає, »робити?« Далі згадавъ, що въ сїмъ же селі є преїхїдна баба, зъ біса хїтра й лукава; отъ вінъ, не довго дїмавши, и прийшовъ до неї за порадю.

— Будь ласко, бабусенько, каже, — допоможіть мінї въ моєму дїлі, а я вамъ за се оддїчу.

— Добре; кажи, чого тобі трєба?.. не первому, такому жъ чорту, якъ и ти, я въ пригоді стала.

— Ви не знаєте оттє гаспідське подружжя, Якова й Катєріну, що въ душі воно въ мене сидїть?

— Знаю; а що?

— Чи не можна, якимъ-нєбудь побитомъ, розвести сю гємонську пару? Хочъ би принаймні полаялись.

— Чомъ не можна? А що ти мінї за се дасї?

— Що душі твоєї завгодно.

¹ Народъ нашъ—великій и богатый поэтъ. Въ своихъ пїсняхъ и разсказахъ онъ даетъ нашимъ писателямъ вѣчно-свѣжія и здоровыя зерна для дальнѣйшаго творчества. Лучшіе наши писатели подходили ближе всего къ его взгляду, къ тону его рѣчи, придавалъ своимъ произведеніямъ все величіе народной поэтической простоты и граціи. На этотъ небольшой разсказъ г. Стороженка обращаемъ вниманіе нашихъ читателей, какъ на образцовый въ своемъ родѣ. *Ред.*

— Червоні чоботи зь срібними подківками!..

— Добре, хоч зь золотими!

Згодились, а чортъ віри не йме. »Якъ-таки,« думає: »я и чортъ, а нічого не вдіавъ, атó щобъ вона, чортъ батька зна що такé, баба, та зробила!«

Дурний, хоч и чортъ! и того не знавъ, про що давно вже люде кажуть: що въ старбі їхидної баби дэсять чортівъ сидить, та ще й на двадцять сідала гуляють; що—де чортъ не справитця, туді бабу пішле!

Тільки баба випровадила чорта, заразъ натягла на себе кожущанку и побігла до цэркви. Ще й у одного дзвона не дзвонили, а вона вже стоить на бабінцю и хреститця и поклони бже, а сама поглядує. Стáli люде до цэркви збіратись. Тільки вгледіла Якова, заразъ до ёго и підскочила.

— Ой жаль міні тебе, чоловіче!—каже, схиливши на бікъ голу: — дуже жаль! Не знаю, якъ тебе й вірятувать, яку тобі и порадонокъ дати!..

— Чого тобі треба відъ мене? пита Яківъ.

— Охъ, мій голубе! велике, превелике горе тебе чека, нещасливого!..

— Якé горе?

— Жінка тебе не любить; зрадила небога, захохалася въ Семена Прудкого, и налагодилась тебе зь світа зігнати, зарізати!..

— Скажéнаа бабо! щó ти кажешъ? скрикнувъ Яківъ. — Та въ мене жінка тїха, якъ горлиця; вона менé любить — душі въ собі не чує!

— Мій голубе сізій! не йми жъ міні віри, коли не хочешъ, тільки слухай, щó я тобі казатиму, та й роби, щó самъ знаєшъ...

— Кажі.

— Сегодні, якъ вернесся съ цэркви додому, жінка стане тобі ськати въ голові... Гледі жъ: якъ побачишъ нїжъ, швидче вскакуй, щобъ вона не перетяла тобі горлянки!

— Тьфу на твого лісого батька! скрикнувъ Яківъ, ажъ перехрестився. — Якé неподобне вигадує! Нехай воно на твоєй голові окошитця!.. та одъ неі скорішъ у цэркву.

А чортъ, перекинувшись горобцемъ, слуха, та зь радости ажъ підскакує, та хвостикомъ вертить. Бачить диявольский синъ, що бісова баба гарздъ-таки засмутила чоловіка; бо війшовъ у цэркву и не перехрестився.

Сь церкви метнулася баба до Катеріни; полетівъ за нею и чортъ. »Побачимо«, думає собі, »що дальшъ буде!«

Катеріна, випровадивши свого чоловіка до церкви, пораетця біля печі, весела й щаслива, якъ пташечка, а пісня такъ и виліаєтця изъ самого серця: сказано—любить, щаслива, весела. И не скаменулася небога, якъ лихо затуркотіло у віконце.

— Хто тамъ? пита Катеріна.

— Се я, обізвлася баба.—Відчині.

Війшла баба въ хату, збіднилася, хліпа, мовчки сіла на лаві, и на добрий-день не сказала.

— Чого се, бабусю, ви такі смутні? пита Катеріна.

— Серденько моє, дитинко моя люба! каже баба, важко вітхнувши,—не питай мене: не зъ добрими вістями я до тебе прийшла... Лучче бъ мині старої и не дожить до сії лютої бідоньки... И зновъ розпустила патіки и заголосіла на всю хату:—Пропала ти донечко, на-віки пропала!.. Не любить тебе твій Яківъ: причарували єго до себе зліі люде, одвернули єго одъ твого серця!..

— Оттакє вігадай! каже молодіця, засміявшись.—Та такої вірної дружини, якъ мій Яківъ,—нехай здоровъ буде—на всьмъ світі не знайти!

— Охъ лишенько моє! такъ и я думала, та не такъ вонó війшло. Слухай, серце: Позавчора приходила до мене удова Бистріха—щобъ їй добра не було!—и просіла зілля. »На що тобі?« питаю. Не хотіла спершу казати, а тамъ и призналася: »Закохалась,« каже, »у Якова, Катеріниного чоловіка...причарувати. Вінъ дуже любить свою гладку жінку.« Я й не дала: сказала, що въ мене нема того зілля. Сєгодні оцє идѹ до церкви, зиркъ—ажъ твій Яківъ ходить біля Бистрішиної хати, якось чѹдно дивитця и голову по-нуривъ. »Охъ міні лишенько!« думаю: »чого сє вінъ такий? щось не благополѹчно!« Скорішъ у хату до Бистріхи; питаю, а вона усміхаєтця, та й каже: »Ажъ у Пєтрикахъ достала того зілля.« Якъ ножємъ мене въ серце штрикнула. Де бъ то не достала? тільки гляннула я на бідолáху, зàразъ и пізнала, що вже єму дадено. Не счѹлася, якъ оцє и до тебе прибігла... Охъ міні лихо тяжкєє! пропала жъ ти, мой горличко, на-віки пропала!..

И зновъ заголосіла на всю хату.

Слѹха молодіця, и вже не смієтця: склепілися устонька й по-

сініли; сама—якь крѣйда; на бчяхъ тремтѣть слѣзи; вся труситця и хапѣетця за стѣль, щобъ не впѣсти.

— Бабусенько, пенечко мой! заголосіла Катеріна, облившись гіркими,—вірятуй же мене нещасливу, вірятуй мого бідного Якова! Якъ вінъ мене погіне, то й я світъ покину, сама на себе руки наложу!

— Вірятую, моє серденько, вірятую, не дамъ злій личині верховодить надъ вами! тільки, мой голубонько, треба якъ найшвидче одворожувати, поки ще твій Яківъ не перепивъ недопійла, поки супротивникъ не засівъ єму въ потилиці... Чи нема въ тебе гострого ножа?

Молодиця скоренько подала бабі ножъ. Отъ вона пошентала, пошахрувала надъ нимъ, та й каже:

— Озьми жъ сего ножа, и якъ вернетця одъ Бистрихи твій чоловікъ, то поськаєшъ єму въ голові, а якъ засне, то симъ ножемъ одріжешъ у єго прядку волосся и оддаси міні, то я зразу розібью ті чари икъ чортівой матері, и приверну твого Якова зновъ до тебе!

Катеріна ажъ руки цілує у бісовой відьми та дякує, а чортъ, сідячи на вікні, все чує, и весело бъ то єму, и страшно: »Не бісова баба!« думає, »Якажъ лукава та їхидна! Съ такою и нашому братові не безпечно.«

Потиїпала вража баба додому, тільки поглядує на свої діряві черевіки, та думає, яка-то вона гарна буде въ червонихъ чоботяхъ! А бідна молодиця, въ своїй хаті, місця собі не приберє; и руки ламле, и гірко плаче; серце кровью обливѣетця.

И Яківъ смутний повертаєтця додому. Хочъ и не понявъ бабі віри, однакъ важко стало на душі, одъ одної чутки, що въ єго дружина невірна. Понуро війшовъ у хату и зъ підлѣбья гледить на жінку. И Катеріна не привітає єго; не кинулась, якъ завжди, єму назустрічъ; стоить, якъ у землю вкопана.

»Що сталося зъ мобою жінкою?« думає Яківъ, пильно на неї дивлячись.

»Се не мій Яківъ«, думає молодиця: »такимъ поглядомъ вінъ на мене ніколи не дививсь!

— Посідали,— одно до другого слова не промовить: у обохъ тяжко, важко на душі. Далі Катеріна й каже:

— Якове, може бъ я тобі поськала въ голові, поки страва упріє.

Ажъ здригнувся сердешний Яківъ, почувши се, ажъ груди ёму заложило.

— Добре... ледві промовивъ сердешний и подумавъ собі: «Мабуть, не брехала баба.»

Охъ, щось же не добромъ у сій щасливій хаті віщує! Янголі ховаються за образи, а чортъ війшовъ у сіннє и за клямку вже берётця.

Роснісує Катерина голову Якову и приглядуєтця и прислухаєтця, чи не заснувъ вінъ; а сердешному чоловікові не до снання: серце въ ёго на шматки розриваєтця. Ажъ ось, здаєтця їй, що вже вінъ заснувъ. Отъ вона тихенько й виймає зпідъ себе ножъ, а Яківъ ханъ її за руку!

— Жінко!... що се?.. и закіпило...

Янголі, запліснувши оченята, тікають съ хати, а чортъ ускочивъ у хату, заразъ собі и кубелючко звивъ у пичурі.

Не зовсімъ—такі й збрехала вража баба: не жінка зарізала чоловіка, а чоловікъ жінку.

Лежить молодіця, якъ скошена квіточка: съ пробітимъ серцемъ, вся підплила кров'ю, а безталанный чоловікъ рве на собі волбеса, б'єтця въ сиріу землю... Пропало любе життя на світі! пропала й душа!.....

Понісъ чортъ вражій бабі чоботи, та вже теперъ и ёму страшно до неї підступити,—дарма, що чортъ. Отъ вінъ настромивъ на махові віла чоботи, та такъ їй и оддавъ, щобъ и не доторкнутись до гаспедьскої відьми.

Відсіля жъ то й віроїлась приказка: Се, мовлявъ, така баба, що чортъ їй на маховихъ вілахъ чоботи оддававъ.

Олекса Стороженко.

1861 г. С. Жемчужина.

II.

Жидівська Дяка.

Сёму вже годівъ вісімъ, якъ приїхавъ — чи дє въ чорта приїхавъ! пішки приїзъ — Жидъ Лейба... Мо бачили на базарі новий двіръ, ще й вікна зеленимъ розмалёвані. Теперъ забагатівъ ледящо, а тоді такий прийшовъ обідраний! Жидівка замурзана, жиденя-

та гріші... Прийшовъ, та й нанівъ хату у старбі Москівки. Гріші, які въ ёго були, поперевадивъ. Осівъ затімъ, щобъ людей підманювати та обдурювати; та бачить, що нема за що й рукъ зачепити, крутівсь-крутівсь, — идё до Завірюхи. А я підъ той часъ до Максима наворачува. Дивлюсь: Жидъ убігъ та въ ноги Завірюсі: »Такий—сякий добродію! поки житиму — дякуватиму: візволь изъ біді — позичъ три карбованці.« Поморщився Максимъ: »Пропадуть«, дума, »гріші. Лѣйба вже свому брату допомогти, ніжъ Жидові.« Однѣче—сказано, щіра душа—и Жіда пожалувавъ, давъ ёму три карбованці. »На«, каже. Лѣйба зновъ у ноги. »Я вамъ«, каже, »и процѣнтъ оддамъ и гріші верну.« — »Не треба миші,« каже Завірюха, »твоїхъ процѣнтівъ, а гріши оддасі, якъ будуть«.

Чи зъ Максимової лѣгкої руки, чи вже такъ Жидові пощастіло, тільки підживъ нашъ Лѣйба: вже й корівка въ ёго, и конічонокъ пара; купує, перекуповує, продає. Ставъ Лѣйба не той, що бувъ, що було усякому попередъ вклонитця. Прийде було чоловікъ за цвяшками, жінка за миломъ, дівча за голкою, хочъ би и вночі, — скочить, біжить, двѣрі відчиняє, ненѣче вінъ и не спить ніколи; атó вже почавъ корчмѣ держати, вже й челядка у ёго, и наймитъ. Вінъ орудує ними якъ хоче, а самъ и зъ подушокъ не вилѣзить. На щó вже разъ—самъ пан-отѣць зайшовъ до ёго за чимсь, а вінъ лежить—не встає, та ще до стіни пікою, а до панотця, вибачайте, задомъ.

Завірюсі все жъ грóшей не ддає. Не гараздъ и треба Максимові їхъ, та кортить ёго, що ледѣщо Лѣйба людми гордує, а ёму не вертає грóшей. Казавъ Максимъ Лѣйбі не разъ, а мó й дѣсять разъ, такъ усё одмагаєтця: то »підожди«, то »черезъ тиждень верну, бо теперъ нема. Хибá тобі«, каже, »заразъ треба?«

Въ насъ у горóді на Параскі ярмарокъ, саме передъ весіллями; такъ люде и идуть. Поїхавъ и я зъ Максимомъ... Спасібі Бóгу, що хочъ не на однімъ возі, атó бъ, може, и миші ліхо було. Білі Лозóвої корчмі зупинили ми коней, а самі зайшли по осьмѣсці. Въ корчмі людей багáто: и нашъ братъ козакъ ярмаркує, и москалі й кацапи лаютьця, а въ кутку хурщикъ изъ чумакомъ битись заводятця. Віпили ми по чарці, идемó зъ корчмі до возівъ, щобъ далі їхати, ажъ и Лѣйба тутъ на возі сидить; а візъ парокішний, а на ёму пудівъ мó сóрокъ бóрошна въ мішкахъ.

Я—нехай Богъ простить, мó' черезъ мене чоловікъ пропавъ—

кажучи до Завірюхи: »Бачь, Жидь аніхтемський тобі грóшей не віддає, а скільки вь ёго бóрошна! Иди та візьми оди́нь мішóкъ. Вь ёму не бóде більш за сім пудъ.« А бóрошно тоді бу́ло по два вісьмигрівеника. »Хочь що-небóдь«, кажучи, »вєрнешь.« Максiмъ послухавъ, та й ка́же Жидовi: »Ти мині, Лейбо, ще вiнєнь грóші. Дай мині оди́нь мішóкъ, то й бóдемо квiти.«

А Лейба: »Щó, щó? Се ти менє грабуватимеш? Мó не я тобі, а ти мині ще вiнєнь. Трєба у кни́гу подивiтись.«

Не втєрпiвъ Максiмъ, пхнувъ Жидá. Той зь вóзу й поготiвся. Самъ узiвъ мішóкъ зь бóрошно́мъ, положивъ на свiй вiзь, та й поiхавъ собi.

Идемó ми зь Максiмомъ по йрмарку, аж идє назустрiчъ Лейба, якийсь панóкъ и два москалi.

— Ти Завірюха? питає панъ Максiма.

— Я, ка́же Максiмъ.

— Зв'язiть ёго, ка́же панъ.

Здивувався Максiмъ: бачить, що на́пасть.

— Я й самъ піду, ка́же.

— Не мóжна, ка́же панъ:—розбiйникiвъ трєба в'язати.

Потягли москалi Максiма.

Приiхавъ я додóму, кажучи Максимисi: »Такє й такє лiхо: попавъ твiй чоловiк черезъ Жидá увъ острóгъ.« Вона́ й почала голосiти: »Ой лишенько мєє!« ка́же: »звiтимуть мого́ чоловiка острóжникомъ!«

Не знáла небóга, що ще й не такє лiхо бóде.

— Гóді, кажучи,—тобi, Кáтре, пла́кати! (Вона́ менi ще й рóдичка доводитця.) Бiжi, кажучи,—швидче до Стєхи: мóже, Филимóнь Стєпановичъ вiзволять.

То пакъ до становóго. А Стєха вь ёго за хазийку жилá. Сиротóю змáлку zostалася; по чужiхъ людiхъ у наймахъ жилá; приняла усiяного горя. А нiчого казати: дiвчина дóбра, до робóти охóча. Тепєрь за Остáпомъ Лопуцькомъ, москалємъ. Такá прегáрна молодiця, що не трєба й кращє. Стáла вона́ за наймичку у становóго: де нi робiти, то робiти. А вiнь не на те iй наймáвъ. Почала вона́ одъ ёго тiкати, а вiнь пiшле розсiльного, той и привєдє. »Ти«, ка́же становий Стєсi, »поiднáлась на рiкъ,—гóду ще нема́. Якъ годъ минє, тоді й одiйдешь.« Однáче ще до гóду почала Стєха и становiмъ ору́дувати, и стáномъ заправляти. Инша бъ на

її місці велику бь силу гробшей придбала, то людей обдираючи, то самого підкрадаючи, а вона — гріхъ казати — не обіждала нікого, жаліла — такий свого брата; за те її теперъ усяка людина поважає.

Пішла до її Катря. А вона, ще дівкою бвши, зо Стехою и на юлиці и на грищі гуляли, та ще й сестри доводятця: мой дочка обохъ хрестіла.

Роспитала Стеха, чого прийшла Катря. »Підожді«, каже, »середенько; піду побалакаю, — що вінъ скаже.« Незабаромъ, разомъ изъ Стехою, вийшовъ и становий. »Ти«, каже Катрі, »Стешина сестра; треба для тебе у городъ шатнутись — визволіти твого чоловіка. Мо ще можна: слідствия не було. Колибъ не те, що новий исправникъ, — мені бь се діло и за ухомъ не свербіло: Семєнь Семєновичъ послухавъ би мене.« А далі й питає: »Що жь мені за клопоти буде? Давай пять карбованцівъ, такъ поїду.«

Катря була ажъ п'ятнадцять наготівила. Дивитця, що Стеха моргає їй, — оддала становому пять карбованцівъ. Підвода, якъ день, якъ нічъ, у стані готова. Становий сівъ, та й поїхавъ. Ось якъ Стеха німъ орудувала, дякувати їй!

Катря хотіла додому йти, такъ Стеха не пустила. »Що тобі,« каже, »дома робити? тільки сумуватимешъ. Гуляй у мене, поки вернетця. До города не далеко; у нічъ и звернетця.« Почала чашувати Катрюсю и чаємъ, и наливкою, а Катрі ні що на думу не йде; усе плаче та вздыхає. Дивлючись на її, спогадала й Стеха своє гірке життя, що всяке ганить, осужає, дарма що вь вічі добрі. А за що? Хибі вона винна? Не було вь її ні батька, ні матері, — нікому було обороніти, або наустіти. Інші ще думають, що їй добре жити, а того й не знають, що Филімонъ Степановичъ пооти її слуха, поки не вп'єтця; пооти й жалує; а якъ п'яний, то зразу б'ється та глумувати.

Зам'сць того, щобъ гуляти, проплакали цілу нічъ дівчина зъ молодіцею. Передъ світомъ приїхавъ становий. Вийшла відъ єго Стеха така невесела та понура. »Не сумуй« каже Катрі: »може, ще Бігъ поможє. Бувъ Филімонъ Степановичъ у справника, — нічого не в'радивъ: такий запеклий! Казавъ пань, щобъ ти сама їхала до справника, тільки щобъ хабарі єму не давала, бо вінъ не бере.«

Справникъ у насъ тоді бувъ новий; тільки що зъ Петербургу наїхавъ, а єго пані за справника й поставили. То у насъ були

справникі пузаті та старі, усё найбільшъ зъ офицерівъ, а сей ще зовсімъ молодій бувъ, худенький, чорнівий. Такъ, вінъ, здається, й добрий бувъ: зъ усімъ побалакає, ніколи не лаетця; битись — не бився... А Катринъ чоловікъ черезъ ёго пропавъ... Такé діво!

Приїхала Катря до справника.

— Чогó тобі треба? питає лакей.

— Мині треба, каже Катря, — твого пана побачити.

— А щó даси?

— Щó жъ вашій милості дати? каже Катря, та й виймає троляка; ще думає, що багáто дає.

Лакей подивився, похитавъ головою, та й каже:

— Сказiлась, чи щó? Десять карбованцівъ, ато й годъ пана не побачишъ! Заразъ у шію прожену, не пушу й до-віку. Я знаю — ти Завірюшина жінка, твій чоловікъ багатиръ.

Мусила Катря дати ёму десять карбованцівъ. Заразъ и до справника її покликали. Прийшла вона. У справника сидить якийсь панъ, офицеръ.

— Чогó тобі, голубушка, на́да? питає справникъ.

Катря й розказала ёму, якъ и за щó узяли її чоловіка.

Справникъ поховавъ руки у кишені, та й почавъ ходити по світлиці.

Офицеръ усё на Катрю дивитця, а далі й каже справникові:

— Чогó ви, Владімеръ Миколаевичъ, думаєте? Нехай би вона у васъ днівъ зо три погуляла: бачите, яка гарна! А чоловіка бъ вiзводили.»

Подививсь справникъ на Катрю, почервонів увесь, якъ ревнє: *вонъ!*

Катря зъ світлиці: думала, що се її вінъ женє. Справникъ зупинивъ її. «Се», каже, «я не на тебе, а на сєго падлеця кажу. Не чуете ви, чи щó? Вонъ! Щобъ ваша нога бiльшъ у мене не була!»

Офицеръ полупавъ-полупавъ очіма, за шапку та й за двєрі.

— Не мóжу, голубушка, пособити я тобі, каже справникъ.

— Слiдствiя я зроблю по закóну, а ти клопочи въ уiзному суді. Тамъ, мóже, твого чоловіка й вiзвoлять; тiльки припасай грóшей: вони до їхъ ласі.

Попродала Катря усю худобу, позичила у людей — чисто всі гроші перевела, а чоловіка не порятувала. Попереду судові паничі й засідателі казали, що се пусте діло, що абі гроші, такъ и не такє діло можна повернути. А далі, якъ повитягали у Катрі гроші, такъ и сказали їй: »Старались ми, старались, та справникъ такє слідствия зробивъ, що нічого не можна було зробити. Присудили Максима на Сибір...»

Мотнулася Катря до предводителя. Вінъ, бачите, знавъ Максима: той їмъ жіто на винницю постачавъ. Предводитель и наравдивъ Катрю, щобъ іхала въ губернію.

Катря заставила зємлю и поїхала въ губернію. Тамъ и останніх грошей рішилася, а чоловіка не вірятувала, — пішовъ—такі на Сибір. Хотіла й Катря за нимъ ити, такъ вінъ звелівъ їй, щобъ у Матвіївці жила, дітокъ доглядала.

Теперъ Катря у моєї дочці живе: вона її хрищениця. Доцці моїй у мясниці піде двадцять—восьмий годъ, якъ вийшла заміжъ; та дітокъ Бігъ їй не давъ, такъ вона й худобу Катрі одиусе: й, бачте, за рідну дочку приняла.

Митро Олельковичъ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ОДЪ НАЙДАВНІЙШИХЪ ЧАСІВЪ. (*)

ПЕРЕДНЕ СЛОВО.

Пішучи *исторію України*, дбавъ я не про однихъ тихъ, що по исторіи, мовъ по далєкихъ сторонахъ, проходять и тільки самі її дива оглядають. Мусивъ я не мєнше й на тихъ оглядуватись, що историчнимъ живописаннямъ не вдовольняютьця, и вської рєчи самі по жерєламъ историчнимъ доходять. Не подоба жъ би була мені, ведучи свою повість, разъ-пóразъ зупинятися и мої доводи до уваги товариству подавати. Тимъ я свою роботу на дві часті ділю, и що тільки менє вь повісті маю бѣ зупинити, абò її надто широко розводило, — все те вь приписки позадъ своїхъ книжòкъ пускаю. За однимъ же заходомъ тутъ я й жерєла историчні вказую, сь котóрихъ мой повість вичерпана. Пішучи жъ найбільшъ для того товариства, що вь великихъ городахъ не проживає, постановивъ я собі — не то жерелò вказувати, та тутъ же зъ єго й виписку приточити, котóra абò мою рíчъ

(*) Предлагаемая первая глава истории Украины сообщена намъ авторомъ по нашей неотступной просьбѣ. Намъ хотѣлось показать началомъ этого обширнаго труда почтеннаго нашего сотрудника, вь какой степени языкъ украинскій способенъ къ строгому научному изложенію столь-важнаго предмета, какъ исторія. Самъ авторъ не признаеть еще этой главы оконченною ни вь литературномъ, ни вь ученомъ отношеніи. По окончаніи перваго тома его исторіи, говоритъ онъ, весьма можетъ случиться, что эта глава будетъ написана вновь. Какъ бы то ни было, но мы увѣрены, что читатели наши прочтутъ ее сь живѣйшимъ любопытствомъ.

вясняє, або ширше діло оповідує. Тимъ способомъ, вкупі зъ своєю *Исторією*, ніби ще й хрестоматію виписокъ подамъ я гостинця на Україну. Въ насъ бо по маленькихъ городяхъ, селахъ и хуторахъ хибѣ десѣту долю тихъ книжокъ—та й то на тисячі верстахъ—изнайшовъ би, котрі историкъ до свого діла поперечитує. Тимъ—то нашъ братъ Українець, вийшовши зъ вищої школи на повітову службу, чи на господарство, найбільшъ тільки самими журвалами пробуваєтця и, коли достатку не має, то до-віку тихъ книжокъ не зустрине, въ котрихъ листокъ, чи два листки міжъ сотнею, або й сотня листківъ міжъ тисячею, про ёго рідну сторону оповідує. По собі знаю, зъ якою, бувало, жадобою коло книжокъ историчнихъ приписки перечитуєшъ, котрими себе писатель передъ товариствомъ оправляє. Іноді було й про самого автора зъ ёго розумованнямъ байдуже, а ёго приписки повіі мислі въ голові засівають. Такъ же, може, інший читатель, заглянувши мимохідь у мій текстъ, нечитанимъ ёго покине; маючи жъ свій, некупований розумъ, по моїхъ випискахъ піде, и, чого здохути більше нігде,—залюбки тутъ повичитує. Багато бо єсть такихъ книжокъ, до нашого діла потрібнихъ, котрихъ ні за які гроші не доскочишъ, котрихъ іноді на всьмъ світі пять, або шість екземплярівъ и єсть по бібліотекахъ далєкихъ. Що жъ сказати про рукописні жерела историчні? Тутъ ужє треба притомомъ свою повість широкими приписками позадъ книжки доповняти. Такъ же воно й буде въ мене, и, певно, ніхто за те на мене не поремствує.

Мішу жъ тутъ іще словце додати: що які бъ ні були въ мене виписки, всі вони друкуватимутця тільки про людей тямущихъ, котримъ нічого вже є чужої мови на нашу перекладувати, або старі, забуті слова новими приписками вяснити. Котрі книжки будуть у мене під рукою въ перекладі, а оригіналівъ не матиму, є тихъ я буду перекладною мовою виписувати; якъ же тільки можна буде приточити виписку зъ оригіналу, то вже мішу перекладъ геть одсунути. Трапляєтця бо часомъ такъ, що перекладчикъ не збагне, якъ воно тамъ іменно сказано, и словомъ своїмъ противъ оригіналу схибить ⁽¹⁾.

(1) Два такихъ случаї недавно міні, за моїмъ діломъ, навернулося. Въ *Києвськихъ Памятникахъ*, въ томі 1, трєтєї нумерації, на стр. 70, козакъ, понавшивъ Полякамъ у руки, одвітують на розпросі, по перекладу є Польского, такъ: «...при первой потребности, какъ скоро паны гетманы были схвачены и войско было разбито...», а самі Поляки записали козацькі слова такъ: «...w pierwszej potrzebie, kiedy P. P. Hetmanow поймано, у woysko zbito...»

А випискі рѣбляця почасти въ такихъ случаяхъ, що не то що, а й саму ходу речі треба узяти до уваги.

Ще одне слово. Піднявшись *Історію України* написати, мусу я догодити землякамъ, котрі Україну своєю кохають и шанують. Що жъ, якъ не ту воні въ мене старовину побачать, котору звикли собі по книжкахъ виображати? Звикли въ насъ на історію України крізь наше козацтво споглядати и крутъ козацтва все рідне дієписання обертати. Тимъ часомъ саме козацтво було тільки буйнимъ цвітомъ, а іноді й колючимъ боякомъ середъ нашого дікого степу. Росло въ насъ дѣ-чого багато й опрічъ козаччини, и все те, що росло, цвіло, умірало и паново въ іншому виді родилося, все те історію нашої України становить. Тимъ-то усею силу мусу я зарівно вважати, котора тутъ зъ іншими силами боролася, а пильнувати найбільшъ того, що въ давні часи для часівъ дальшихъ учинилося, та й до насъ попереходило. Не скрізь козаччину треба намъ на давнину дивитися, а зъ давнини на ближчі до насъ віки, а въ нихъ и на козацтво споглядати. Давню історію України Татарщина намъ перебила. Після Татарщини нові порядки по Україні поставили, и тільки пам'ять про князівъ та їхъ усобиці зосталася. Густимъ туманомъ покрилися ті віки дотатарські, и наука не багато вдіяла, той туманъ розганяючи. Тимъ-то перейдемо ми у двохъ, у трьохъ главахъ ті літописні споминки, та вже тоді свою річъ на всю ширину пустимо, якъ до Литви й Ляхівъ доберемося.

Отсе жъ, поблагословившись, зачинаємо своє оповідання, товариству на вжитокъ, молодімъ до читання, старійшимъ до розумного рахування. »Се начнемъ повѣсть сію.«

Напустивъ би історикъ туману своєю випискою съ перекладної речі; а зъ оригіналу всякий тямущий побачить, що тутъ идѣ діло не про якусь *потребность*, а про воєнну потребу підъ Корсунемъ. — Другий случай: Святославівъ оселедець памятає всеке по Карамзину (*Ист. Г. Р.* изд. 2-е, I, 192), а самъ Карамзинъ довідався про ёго чубату голову одъ Лѣва Дікона, котрій, мабуть, бачивъ Святослава на свої очі. Історію Лѣва Дікона переложивъ на Московську мову Д. Поповъ и надрукувавъ року 1820. У тому перекладі про Святославоу чуприну написано такъ (стр. 97): »Голова у него была совсѣмъ голая, но только на одной ея сторонѣ висѣлъ локонъ волосъ, означающій знатность рода«. Тимъ часомъ у п. Соловьева, въ *Истории России* (т. I, стр. 139) читаємо: »Всѣ волосы на головѣ были у него выстрижены, кромѣ одного клока, висѣвшего по обѣимъ сторонамъ, что означало его знатное происхож-

ГЛАВА І.

Сь-покопъ-віку Поляне громадськими вічами правувались. — Данину Козарамъ платили. — Князькій-Русь Новгородську зємлю опанували. — Подніпрянщину під свою рѹку нахилили. — Князькій полѹдвою и сѹднѹю даниною користувались, и сь Грѣцькою зємлею торгували. — Вбївшись у силу, князькій громадське право почали зневажати. — Поділивши зємлю міжъ своїмъ рѹдомъ, усѹбницами її пустѹшили. — Тимъ часомъ увѣсь Руський миръ підъ ними до-кѹпи збирався и самъ зь собою почавъ обїзнаватись. — Грѣцька віра ще й більшъ тому допомогла и Полїанську людськість по всїхъ Руськихъ сторонахъ росиростѣла.

Яка була зь давнїхъ часівъ доля нашого рідного краю, зазнаємо тільки за тисячу рѹківъ. Въ ту давнїнѹ, до котѹрої не сягає наша писана памѣть, мѹслимо перевернутись на Україні людѣй багато, а якъ вони звѣлись, намъ и того не переказано. Тільки прослїдокъ їхъ по давнїхъ кладовищахъ невіголѹсїхъ знаходимо, та божища їхъ камяні по степовїхъ могилахъ стоять нїмѹючи. Мѹслили жъ ті недовідомї намъ народи жити въ нашому краї перехѹжими зь мїста на мїсто скотарями. Пѣвно, вони одїнь одного проганяли, одїнь у одїного—хто дѹжчий—одбивали найкращї пашї підъ свої табунї, гуртї, отари: пѣвно ще тоді землї въ нашому краї не ѹрано. Якъ же стенова подніпрїньська ѹбширь вбїлась у хлїборѹбство, тоді вже, мабуть, одїнь людъ на сїї ѹбширї загнїздився, и вже кочовники не подѹжали єго зь роскїшної ролї, обѹ-поли Днїпра, зїгнати. Зовемо ми народъ сей—звїдкіля бѹ вінъ нї взявся—Українськимъ, бо давно вже вінъ живѣ на узгранїччі двохъ великихъ народівъ, не мїшаючись нї зь одїнимъ, нї зь дрѹгимъ, ані свого обліччя, ані свого дѹху не одмїняючи. Назвався сей народъ Русь, сь того часу, якъ почали надъ нимъ захѹжі зь Балтїйського побережжя князькій-Русь панувати. Якъ же ще нїякого князювання на подніпрянщинї не заводилось, звѣли нашїхъ предківъ сусїде Полянами, що вони въ поляхъ кохались; а вони своїхъ близькихъ сусїдъ звѣли—абѹ Деревляне, що жили по пущахъ, абѹ Сїверяне, що кѹ півночі одъ нихъ по Деснї, по Сїйму, по Сулї порозсѣлювались¹. Далѣкі жъ сусїде въ Полянѣ були—кѹ півночі: Дреговичи—поза рїчкою Припѣттю; Крївичи—у верхїзьяхъ Днїпра; захѹжі Славяне безъ прїзвища—коло Ильмѣна ѹзера; Радїмичи—по рїцї Сожї; Вїтїчи—за

денїе». Кѹмѹ жъ тепѣрѹ давати віру: чи Карамзину и Д. Попову, чи п. Соловѣву? а оригївала де взяти, живучї підъ Лубнями абѹ коло Лѹхвиці, щобъ дойти правди? Тимъ-то наша виписка сь Грѣцького оригїналу и стане тутъ у пригѹді чоловікові тамѹшому.

річкою Окною; а къ полудню: Дуліби або Хорвати — по ріці Бѣгу; Угличи п Тивѣрці — по Дністрі.

Чи велика, чи малá була подніпрянська ѡбширь землі Полянської, чи густо, чи зрідка залюдніли її наші хлѣборобні прѣдки, доказати сѣго не докажемо. Знаємо тільки, що Поляне, та й їх сусіде, правились міжъ сѣбе вічами, — сказати би самімъ віщаннямъ словеснимъ, — и старі люде на тихъ вічахъ замість писаного закону імъ ставали ². Знаємо такожъ, що нападали на наші пахарські городи й сѣла розбишачькі народове, котѡрі, не вмівши зъ землі користи узяти, рабуваннямъ чужихъ осель живилися. Запевне, наші прѣдки одъ іншихъ добре одбивалися, якъ же була не сила, то одчистого платили, чи то, мовлявъ, данину давали. Найдужчий съ тихъ не-пахарськихъ народівъ були Козаре. Не здолівши супротивъ нихъ стояти, платили імъ наші стародавні прѣдки дань. Самі Козаре стояли своїми кочовищами у степахъ по-надъ Волгою и звідтілі ходили до насъ за даниною.

Одного, мовлявъ, батька, та не однакові діти. Такъ мусило бути й міжъ нашими прѣдками Полянами, що не всі однаково до ролі привикали, не всі однаково своїй долі корились. Інші по пущахъ сѣлами сидали и звіроловствомъ та пасіками кормилися, якъ отъ Деревляне, а другі, мабуть, по далѣкихъ земляхъ торгомъ ходили, поки собі користне місто коло Ильменя ѡзера вподобали и *новимъ городомъ*, замість Києва, чи, може, якого ще давнѣйшого города, сѣли ³. Дотѣпні, мабуть, були й смѣливі люде ті Новгородці, що на видноці, якъ и Поляне, на самому шляху водянѡму зъ Балтики въ Чорне море сѣли и зо всіми хижакими, що зъ одного моря въ друге швендали, вміли якось повѡдитись, а вкоренившись міжъ ліснимъ и звіроловнимъ людомъ, добре розжились и росторгувалися ⁴.

Въ ті непокійні, гвалтовні часи по-надъ Балтицькимъ уберѣжжямъ оружні хижакі куєвдилися, котѡрихъ нашъ літописецъ Нѣсторъ зве по-Царіградській ⁵ Варягами, и зъ людськихъ осель плати собі на зброю вимагали, або й до щенту жакували и пліндували. Вони, ті оружні хижі люде, опанували якось и Новгородъ та, осівшись поміжъ Новгородцями, усімъ краємъ навкруги орудували и данину съ Кривичівъ, Мері, Вѣсі и іншихъ народцівъ брали. Пѡслі почали вони, мабуть, дуже на людѣй налагати и за живѣ заколупувати, що Новгородці зъ сусідами узали собі думку й волю єдину, усі разомъ на нихъ піднялись, изъ своїхъ городівъ и сѣль їхъ повигнали, перестали імъ данину давати и самі міжъ сѣбе почали правуватися. Вѡно жъ

би їй добре, та великі чвари між ними щось постали, тяжкі бої счинилися: не стало правди в них, мовляв літописець. Тоді зновъ якоесь між себе погодились и інших уже збройних людей до себе призвали, якихся поберєжних князків з родом и дружиною, котрі себе Руссю звали. Рюрик якийся, Русинъ, піднявся з братами порядокъ Новгородцямъ и їх сусідамъ давати и одъ інших хижаків їх боронити (року 862). Сі вже здобичники з Новгородцями побратались и вкупі з ними далеко свою власть на сусідні землі простерли.

Впорядкувавшись изъ князками дома, Новгородці й на своїх земляків Полян оглянулись, котрі тоді Козарамъ данину платили. Якъ мають вони чужих людей користувати, то нехай лучче нашому князеві на зброю складаються и одної з нами голові послухають. Така, певно, була в них думка, якъ вони съ княземъ своїмъ и єго дружиною на вічі радували. И отсе вже, кликнувши на охотника по сусідніх земелькахъ, по Чуді, Мєрі, Вєсі и Кривичахъ, настигали Новгородці до себе кїпу людей велику. Переволіся з ними князь Олєгъ черезъ Волюкъ, з річки Ловати на Дніпрѣ, и поплівъ Дніпромъ унизъ, села й городи під одну силу підклоняючи, данину накладуючи и охочих людей на воєнну здобичъ закликаючи. Тоді ще мало було проїзду літомъ по пущахъ. Скрізь якъ півночі стояли пущі величєнні; а болотні затони та озєра по всіх низинахъ извивалися: ⁶ то мусила стародавня Русь байдаками плавати и торгї свої и війни водою одбувати (торгї бо тоді з войною поручъ одправувалися). Дорогу Дніпрову знали сі люде добре, бо здавна звикли одъ Балтики черезъ волюкъ на Дніпрѣ спадати, Дніпромъ далеко внизъ гуляти и ажъ у Чорне море за торговою чи боєвою здобиччу вганятись; тільки що невеликими кїпами ходили, то мусили якимъ крामомъ з поберєжанами съ човнів своїх крामувати, або зненачька села шарпати, а данину з року в рік не змогли хижакї на селянъ накладувати. Де-які, спускаючись у море, до Царягорода доходили и в Грєцького царя служити наймалися; а потімъ знову до своїх вертали и гайдаманствомъ хлїба собі добували. Були жъ, мабуть, коло боку в Олєга всякі: и такі, що торгувати й шарпати вміли, и такі, що в Царіграді на службі побували. Де вінъ з ними повернувся, всеюди взявъ гору. Вже єму городъ Смоленське піддався и єго княжого мужа з дружиною, чи то бь намісника княжого, до себе на людський хлїбъ прийнявъ. Піддався Олєгові й Лїбєчъ. И тамъ вінъ свого княжого мужа з залю-

гою посадивъ, щобъ уже ніхто данини зъ Любечанъ не вимагавъ, щобъ уже данина на князя й на ёго дружину йшла. Тимъ часомъ Олєгови потуги більшали. Незабаромъ вінъ и підъ Кїївъ підступивъ. Не спречалися Олєгови Кияне, за князя ёго до себе приймали, и на оружню й на судову данину згодитись мусили.

Осївсь Олєгъ на горахъ у Кїєві, не звелївъ більше Козарамъ дані платити, поставлявъ нові городи на узграніччяхъ Кїєвськихъ, понахиливъ підъ свою волю Деревлянъ, Сїверянъ и іншихъ полуденнихъ сусідъ Полянськихъ, и широко почавъ гетьманувати. Оцє жъ въ-осенї й зимою їздивъ князь изъ дружиною на влові—добувати хутєрь; тутъ же полюючи ходивъ и на полюддя, чи то бъ то по людськихъ оселяхъ збирати княжу дань, подїмне, чи якъ воно тоді въ насъ звалося ⁷. Тутъ уже сільскє громада гуртомъ ёго підіймала, медї й пива ждучї ёго варила и всю ёго дружину вгоняла ⁸. Тутъ ёму на судъ свої справи, яко третєму судді, оддавали и судову данину складавали. Тутъ вінъ, вьючи навязуючи и вози наклауючи всякого добра, одсилавъ до свого княжого города, щобъ було ёму сь чого свою дружину зодгати, харчити и коло свого боку охотою вдєржувати. Тутъ и дружина княжа и на вловахъ, и на збранню княжої роківщини добре роскошувала, що мусили селяне зъ останнєго добра хижаків тихъ оружнихъ задовольнити и одъ себе въ другї села вишповожати ⁹.

Такъ усю осїнь и зиму промишляли князькї—Русь, Олєгъ и інші, що після ёго нашимъ краємъ орудували, и що въ нихъ було залишне, те въ городахъ перепродували, скарби збирали и тїми скарбами собі дружину прибільшували. По веснї жъ човни споружали, мєдомъ, вєскомъ, хутрами, бранцями, котєрихъ бємъ добували въ сусїдъ, наладовували и до Чорного моря спускались. Було тоді Чорне море ще не Турєцьке й не Татарське; то всі береги Кримськї, Днїпрєві жерєла и Білоберєжжя, чи, якъ навпєслі ёго въ насъ звано, Килїмське поле, все те було ще добре залюднене и городами Грєцькими осажене. Було де Варїгамъ торгувати, було де й напєдомъ шарпати: у ті бо давнї часи торгєві лєде ходили оружню, и князї—Русь и зъ своїми дружинами не для чого, якъ для торгєвої прибєлі по далєкихъ зємляхъ и моряхъ швєндяли ¹⁰; що въ одній землї бємъ здобували, те въ другїй на добру одєжу, на дорогу зброю, або на бєстрї конї мїняли. Тє була їхъ чєсть и слєва; тимъ вони й слєву свою любїли, що вона їмъ золотою здавалася ¹¹.

Отъ же й Олѣгъ, підклонивши підъ себе Деревлянъ и іншихъ сусідъ, разъ-поразъ спускався, зъ своєю дружиною та зъ охотникомъ, Дніпромъ у море, то шарпаючи Грецькі побережжя, то мініючись изъ Греками своїмъ полюднимъ и здобичнімъ добромъ. Далі добравсь и до Царягорода, и почавъ ёго огнемъ и мечемъ навкругі пліндувати. Вжахнулися Греки и, знавши, чого ёму треба, поступили ёму данину, яку схоче. Гляньмо жъ, що вимагавъ и вимігъ Олѣгъ одъ Греківъ. Поступлено ёму по дванадцять гривень срібля на човенъ ¹², та ще особно на тихъ людей оружнихъ, що остались на Україні стерегти городи: Київъ, Чернігівъ, Переяславъ, Полоцьке, Ростовъ, Любечъ и інші. Далі — якъ прийде Русь торгувати въ Царіградъ, то ніякого жита Грекамъ не платитимуть, та ще Греки мусять харчувати їхъ зъ весні ажъ до зими, поки додому вернутця, та й на дорогу харчами, якорями, канатами, парусами и всякою потребізною — обміслити. А за се Олѣгъ убезпечивъ Греківъ, що, торгуючи, не буде Русь на села нападати и торговихъ людей Грецькихъ рабувати ¹³.

Оце жъ уже князьки-Русь одъ моря до моря водою й суходоломъ владали, бо, осівшись у Києві, державъ Олѣгъ Новгородъ и інші верхові землі за своєю сторожею и бравъ зъ нихъ на свої залогі оружі не малу данину, — изъ самого Новгорода триста гривень срібля. Може бъ Новгородъ и ёго узграничане й не схотіли бъ уже Олѣга послухати, такъ осягъ же вінъ и позаймавъ Варізькими залогами усі землі низові ажъ до Волги; то було де на охотника клікати, було чимъ и військо вдовольнити, — страшиа була ёго сила. Та ще жъ тимъ вінъ, мабуть, верхові землі до себе притягувавъ, що вони хлібомъ зъ низовихъ земель заживлялися, що якъ-би не пустивъ торговихъ людей съ хлібомъ угору, то верховикамъ довелось би голодувати ¹⁴.

Оце жъ уже наставъ інший порятокъ на Україні, якъ почали князьки-Русь її оберегати, зъ неї собі данину брати и своєю, Руською землею її називати. Ті правила землею старші родовики, громадські мѹжи, сходячись изъ двохъ, изъ трѣхъ, изъ десяти сілъ у одво місто на пародне віче и не було більшъ ніякої власти на Україні, а теперъ уже коло князківъ старшина оружия настала, боїрами звалась, по городахъ замість самого князя зъ дружиною сиділа, а дружина, яко пародъ оружний и одягний, тежъ одъ селянъ одрізнялася, до роботи не бралась, а все тільки воєнною здобиччю та полюднимъ живілася ¹⁵. Ні податку, ні одбутку ніякого, окрічъ служби

підъ княжою рукою, дружинники не знали. Тимъ—то въ дружину щонайкращі люде виписувались, и ніби якийсь особний нарідъ середъ люду Українського зъ нихъ учинився. Спершу коло князя найбільшті затязці кунились, що зъ нимъ издалека вийшли и вкупі великі землі даниною своєю обложили. Якъ же, після Олега, інші князькі, одинъ за однимъ, настали, тоді вже чужоземці поперевадились, а самі тубольці Українці городі княжі оберегали, по походахъ зъ княземъ ходили, изъ сілъ полюдне брали и здобиччу по городахъ торгували ¹⁶. А якъ у князя, підъ яку несподівану пригоду, війська омаль бувало, тоді вінъ охочихъ молодцівъ до себе клікавъ, або й кочовниківъ изъ дікого степу наймавъ. Кочували тоді поузь Україну, на безлюднихъ степахъ, Печеніги ¹⁷, Половці, Тюрки, Берендіи, що городівъ и сілъ не осажували, а такъ, ордою, съ поля на поле перелітали, сусідні землі шарпали и до різанини на всякий покликъ зліталися. Отъ же й було въ князьківъ три війська: одно — дружина, сказати бъ товариство, що близько коло боку въ князя держалося, друге — охоче військо зъ селянъ и городянъ, що то на здобичъ кванились, або свою землю боронячи, підъ княжу руку кунились, або жъ силоміць у військо виганялись; трете — чужоземне, затажне війско, орда степовая. Все жъ те важко лежало на плечахъ у простого, неоружного люду: всю ту силу треба було селянамъ и простимъ городянамъ прохарчити, одією обміслити и своєю волю їхъ, яко люду оружного, перехожого и голодного, витерпіти. Тимъ—то, славлячи Олега князя, що вінъ поставлявъ нові городі и своїми мужами їхъ повбезпечувавъ, що вінъ и верхові и низові народи підъ одну власть зібравъ и гуртовою войною на Греківъ поміжъ себе потоваришивъ, не треба намъ ёго гетьманування на подіпринцині якимъся золотичвікомъ уважати. Коли бувъ золотий вікъ у нашій Україні, то ще до Олега, ще за тихъ давнієзнихъ часівъ, котрихъ наша письменна память не зазнає: не одъ Олега бо, не одъ ёго княжого єду въ городахъ и на полюдді въ селахъ пішло наше вічове сільське право, що зъ роду въ рідъ черезъ невпокійні часи князьківхъ усебішь, черезъ поцүрі часи Татарщини переходило та вже тоді почало въ вічистихъ книгахъ записуватись — а черезъ те й намъ обьявилося — якъ державці скрізь по Вкраїні ёго зневажили ¹⁸. Півно князі, Русь пришли въ нашъ край на готове; півно, вміли й безъ нихъ Поляне воювати, коли допомогли їмъ усі землі навкругі себе підъ Києвського князя підклоніти ¹⁹. Мабуть же й людськість у нихъ зъ давніхъ да-

вѣнь завелася, що, договорюючись изъ Греками, зовеімъ не варварську рідну волю написали. Не Олѣгівъ бо то бувъ розумъ и не дружини ёго, що зросла на хижактві и въ хижактві всю свою честь и славу ставила: въ тій Олѣговій рідні вважаємо ми розумъ народу поклядливого, раховитого, що давно зъ сусідами знаєтця и право людське по-людській шанує²⁰.

Вже жъ, якъ би воно тамъ ні було, а съ того часу, якъ прийняли Кияне до себе Олѣга зъ ёго родомъ за князя, починаєтця виразнійша для насъ народня жизнь по Україні. Більші одъ давніхъ потуги почали підъ княжою рукою кунитись; більше почали низові землі подніпринські зъ верховими и зъ заверховинними обізнаватися; більшу здобичъ почали наші по чужихъ земляхъ здобувати и більше світу по далєкихъ країнахъ убачати; а тимъ часомъ твердійша стала наша земля супротивъ хижаківъ городами, и всякому Українцеві — Полянину отчизна ёго поширшала: маючи бо одного князя зъ Кривичами, зъ Деревлянами и иншими своїми узграничанами, и ходючи, за ёго приводомъ, по чужихъ земляхъ, земляками своїми почали Поляне своїхъ сусідъ уважати.

Не дєшево жъ наші прѣдки за все те приплатились, бо незабаромъ почали князі-приймаки одъ Грецькихъ царівъ царювати вчитись и по Україні чужі порядки заводити. Думка-то була така въ верховихъ нашихъ Славянъ, якъ завелись у нихъ домові чварі, що свій дѣка землякові дѣці не підклонитця и свої своїхъ не такъ-то бѣдуть право судити, памятаючи прѣжні уособиці й обиди або рідъ за рідъ руку тигнучи, а вже князь-чужоземець одъ усякого дѣжчий и всякому чужий, то ёго трѣтєму суду всяке підклонитця; сидючи жъ на громадському хлїбові и маючи собі сѣдню данину рівно одъ усякого, нічого бѣде ёму вічовий судъ перехиблювати. Владатиме жъ вінъ тільки своїмъ княженєцькимъ скарбомъ, що на ёго силу збрійну ёму поступлять, а землею не владатиме, то й ні для чого ёму бѣде на сѣді правдою коверзувати²¹.

До якогось часу воно такъ и держалося, що князь изъ дружиною, зъ боярами й дворянами своїми бувъ самъ по собі, а миръ изъ своїми господарствами, промислами й торгами—самъ по собі; а послѣ князі, маючи по два, по три сини, почали імъ ділєниці роздавати, а ті зновъ своїмъ синамъ одъ своїхъ державъ городи уділяти. Тобувъ одинъ князь на всю землю (котору вже скрізь прозвано землею Руською), и одна въ ёго була дружина, и одного князя слѣхали воеводи, чи кийжі мѣжи, що

по городѣхъ замість ёго сиділи, городи оберегали и данину на ёго збірала, ато вже въ того свой, а въ того свой дружина, и воеводи свой, и свої порядки. Хочъ же й наказували їмъ батьки, діленіці уділяючи, щобъ вони старшого, великого князя—чи то буде братъ, чи дідько—якъ отця слухали, а про—тє незабаромъ завелісь князі поміжъ собою битись, братні діленіці собі привласцувати, городъ на городъ, околицю на околицю підіймати; а городяне й селяне, люблячи одного князя, а другого не люблячи, княжу дружину охотникомъ запомагали и криваві бої зводили, а та усобиця їх же землі пустошила, трудящихъ людей по Україні вбавляла и заможнихъ до вбожества доводила. И вже тоді мусили князі що-найбільшъ оружного люду коло боку держати, щобъ завзятому родичові не піддатися; весь же той людъ съ княжихъ околиць харчувався. Поки жъ знаходився охотникъ, зазивавъ ёго князь до себе на воєнну здобичъ; поки були въ ёго скарби, скарбами до себе людей одъ ролі, одъ рибальства й звіроловства приманювавъ; якъ же ні такъ, ні сякъ пільга було обернутися, тоді людей силою до воєнного одбутку гнали ²², а ще гірша напастъ — хижу орду зъ степівъ на шарпаніну й полоніну затигували ²³. Лучалось не разъ, що, побивши князя зъ ёго дружиною, нелюбій людямъ князь братню діленіцю рабувавъ, якъ чужу землю, а потімъ надъ нею не яко третій суддя и заступникъ оружний князувавъ, а яко самовладній панъ на своєму дідизному панстві, и вже тоді вічової ради певно не такъ-то слухавъ и правду кривою почасти переважувавъ. Тутъ ужє мусили люде князькамъ волі ажъ надто попускати, а князюки помалу—малу себе за верховихъ владикъ звикли вважати, и не то самі стародавні звичаї переступали, та й своїхъ підручнихъ до того при звичаїли.

Не треба жъ тутъ забувати, що до селянъ дідизнихъ, стародавніхъ, за князівъ прилучились селяне нові, съ полонянъ, чи воєннихъ бранцівъ князькихъ и боярськихъ ²⁴: на войну бо князі ходили до сусідъ не за однимъ золотомъ та едвѣбами, не за габѣми тільки та жемчугами и бисерами: найкраща здобичъ були въ їхъ бранці, котрихъ або въ бою батували, або по оселяхъ захопивши брали. Тихъ бранцівъ и бранокъ до послуги собі держали, або на ролі осажували, а хто не дбавъ про землю, ті своїми бранцями такъ якъ хутрами, медомъ и воскомъ торгували, и не то дома, та и въ Царьгородъ їх на—продажъ вивозили ²⁵. Оце жъ и завелісь на Україні села княжі й боярські спаккові, котрі вже багатші князі й бояре у убожшихъ

скуповували ²⁶, а під тими селами й землі вже стала княжа, або боярська, и въ ті села не то князі, та й їх бояре людей изъ вольнихъ сілъ переводили силою, або хитрощами переманювали ²⁷; и въ тихъ уже селахъ була імъ воля що-хоті робити ²⁸; а звикши безъ упину на своїхъ волостяхъ поводитись, квапились князі и бояре, запевне, по своїй уподобі й городянами и вольними селянами орудувати ²⁹. Чернець—літописець нічого намъ про те не переказавъ: до єго въ скитъ не доходивъ жалъ людей убогихъ, неоружнихъ. Князі зъ боярами ченцямъ монастирі будували и спершу самі тільки съ підрученими до нихъ на молитву й на пораду ходили; селяне жъ прості, не покидавши довго віри своєї Славянської, попівъ и ченцівъ жахалися и, въ дорозі зүздривши, манівцями обходили, або назадъ верталися ³⁰. Віра бо Грецька знепачька міжъ нашихъ Славянъ упрощена. Стародавні Поляне, предки наші, прийшли на Україну безъ болохвальства, — се вже князі по городахъ кумири позаводили, самі імъ кланялись изъ дружиною и, запевне, тубольцівъ кланятись неволили. Поляне жъ съ-почокъ—віку славили въ игрищахъ и пісняхъ своїхъ сонце, огонь, воду, землю—и въ тому була віра їхъ ³¹. Якъ же зложився вже на Україні, за княжимъ приводомъ, станъ вищий по городахъ княженецькихъ, то, обертаючись почасти зъ Греками, почавъ и звичаї Грецькі, яко народу славетного, великого, багатого, переймати, а далі й віру Грецьку гуртомъ заможніші Кияне надумались прийняти ³². Пиха була не мала въ князівъ Киевськихъ: били вони добре Греківъ и іншихъ народівъ одъ Карпатъ до Кавказу и вже себе слаvnими на весь світъ уважали; то не до вподоби імъ було хреста собі въ Греківъ випрошувати. Войною Русь на Грецьку землю наступила, грізно почала царівну Грецьку за свого князя сватати, и мовъ би тимъ тільки згодилась хрестъ на себе прийняти, аби царівну—християнку въ свою землю висватати. Найбільша річъ тутъ були торгї зъ Греками: ставши бо самі християнами, більший собі доступъ у Грецькі городи Русь відкрила, а потоваришивши зъ Греками, и надто почавъ Київъ и інші городи багатіти.

Такъ наша Україна изъ стародавнього свого порядку въ інший порядокъ увіходила и одні свої вигоди на другі миняла. До приходу Рюрикового княжого роду, вміла вона якоесь одъ околннихъ хижаківъ боронитись и въ своїхъ розлогіхъ поляхъ доволі кохатися, а про-те за князками и їхъ оружнимъ людомъ більший знайшла собі захистъ. Хочъ же й приймали біду городи й села одъ княжихъ дружинъ и усю—

биць, та вся Рѣська землі у одну силу спаялася. Ще жъ и нѣдто: черезъ те саме, що князі одинъ на одного войною ходили, їх діленіці поміжъ себе лѣчче обізнавалися и торги почали міжъ себе частійше мати, и людськості одні въ однихъ набіратися. Такъ же само й до Грѣцької віри, що княжа дружина съ княземъ поприймали, та й по всій землі Рѣський примусомъ розпростѣрили. Не малого колоту ся новина по всіхъ сѣлахъ и городѣхъ начинила; бо волхвамъ невіголосомя тяжко було своєї слави поміжъ міромъ збѣтися и своєї прибутки новимъ попомъ уступити. Вони народъ бунтували; по гайхъ одъ попівъ криючись, розбоями живились; якъ же княжа дружина розбої вгамувала, вони по нѣтрахъ и болотахъ служби свої невіголосії правили, старосвітські пісні, гришчѣ таємничі зъ роду въ рідъ переказували, и довго міжъ селянъ, потай християнъ, пробували, ажъ поки церкви по всій землі Рѣській загустилися и попи людей страшнимъ судомъ одъ нихъ оджахнули, або силою голдувати собі змусили. Тоді вони знахурями й знахурками по сѣлахъ одригнулися, а стародавня віра Славянська по сей часъ у пісняхъ, святковихъ гришчѣхъ, звичаяхъ и забубонахъ поміжъ селянами осталася. Такъ Грѣцька віра Славянську віру изъ зеленихъ гайвъ, изъ левадъ, степівъ и пашень виругувала, гаймъ и водамъ мовчати про предковичнихъ богівъ веліла и въ сумовиті церкви селянъ позбірала. Поважчало тоді на народъ, бо князі, окрѣмъ свого сѣлу княжого, судъ церковний усталили и за всяку винѣ противъ Грѣцького Номоканону платѣ владикамъ и їхъ підручникамъ назначили³³. Чи хто зъ дѣвчямъ близько зійшовся, чи дѣвчина необачно съ кимъ полюбилася, чи хто прогнавъ одъ себе жінку, чи хто що вкравъ у кого, чи хто підпаливъ когѣ, чи хто когѣ поганно налаявъ,—за все, про все мусили городяне и селяне не меншъ трѣхъ гривень сріблѣ владикамъ платити, а три гривні тоді трѣхъ волівъ коштували. И вже въ церковному суді вікові звичаї геть уступали; правди тутъ голосами мирськими не дошукувалися, бо въ Грѣцькій землі давно те повиводилося. Оце жъ Грѣцькі порядки черезъ Номоканонъ почали по нашому Славянському мірові ширитися и нашу Славянську жизнь на чужій ладъ переестроювати. Владики по городѣхъ и волостяхъ мовъ би нові удільні князі постаїли, бо въ їхъ були й свої люде підначальні, котѣрихъ князі не судили³⁴, и волостелі, котѣрі тако жъ, якъ и княжі волостелі, всяку винѣ поміжъ міромъ вишукували, розбірали и сѣдній окупъ на владіку брали. Владики по городѣхъ вагу й міру уставляли; владики десятину съ княжого сѣду, одъ

торгівельного мита, одъ данини и одъ віри чи пені, и одъ усякого прибутку княжого на свої потребизни одбірали. Вже жъ догадатись, и въ літописця не питаючи, можна, чи владиччі волюстелі дошукувались проміжъ міромъ, хто яку вину противъ їхъ Помоканону вдіавъ, коли й за те йшла на владіку плата, якъ хто по-жіночій одінь зъ однімъ бітисся зачне ³⁵.

Тимъ часомъ почало й добро єь тої новини виникати. При церквахъ, при княжихъ дворахъ и монастиряхъ почали книжки заводитись и що знаєє Біблія одъ початку світу, и що переказано Грекамъ, черезъ писання, одъ стародавніхъ часівъ, все те почало до насъ по троху переходити и людський розумъ розширяти. Опрічь Біблії, котора дала початокъ освіту не одному вже народові, и въ самому Помоканоні, которий Кормчою, чи то бѣ то правною книгою названо, багато де-чого про інші землі й народи повписувано. Все жъ те читалось, що далше, то все густійше по землі Руській, а хто читавъ, той неписьменнимъ розказувавъ, и такъ освітъ помалу міжъ людьми шірівся, и наша Україна почала по троху дознаватись, якъ стоїть світъ и якъ жили й живуть по світу всякі народи. Ще жъ се не все. Нові Христіяне, упевнившись, що на тімъ світі не буде вже ні печали, ні воздыхання, а вічна радість у раю въ Бѣга, покидали по часту свої сім'ї й достатки, и ходили въ Грецію, щобъ іще більшъ по далєкихъ церквахъ и монастиряхъ нової віри навчитись и про дорогу въ рай поміжъ людьми спасєними розпитатись. Паломниками такі люде звалися, и сі паломники, вертаючись до домівокъ, розносили въ народі нїби живу словєсну науку про далєкі землі й закони й звичаї. Огъ же, чого торгові люде не перенесли одъ Греківъ у Русь, торгуючи найбільше по городахъ и мало проживаючи въ селахъ, те паломники по селахъ міжъ охочими слухачами розпростирали и зємлю слухомъ про іншу, просвіщену жизнь исповняли.

Ще за князя Володимера по значнихъ городахъ владіки постали: въ Києві, Пѣвгороді, Ростові, Чернігові, Білгороді, Володимері на Волині. Ті владіки, для свого жъ прибутку, церкви де змогли будували, а при церквахъ школи заводили, щобъ письменство міжъ людьми розпростєрти и на пошєство письменнихъ собі заготовити. То була ще одна користь одъ віри Грецької, котора зъ собою багато й Византійщини поміжъ насъ упривадила. Владіки бо першимъ князямъ найповажнішими порадниками єталися, а у всякому ділі вони за взірѣ Византію собі мали, тимъ и князямъ по-Византійській раили и Визан-

тійський духъ їхъ кнѣжимъ порядкамъ надавали. А про-тѣ їхъ пер-
 ковні суди, котóрими вони сѣмѣ въ домовихъ справахъ и случаяхъ
 судили, по всій Руській землі роспростирали спокволя людські звичаї,
 що тільки въ Полянѣ съ-поконѣ-віку бували. Тільки бо Полянѣ
 и, запевне, Новгородцѣвъ не довелось їмъ наставляти, що не трѣба жі-
 нокъ собі крадькома ханати, не трѣба по дві, по три жінки разомъ
 держати, що зъ жѣнськимъ поломъ трѣба звичайно поводитись и ради
 матері, сестеръ и родичокъ одъ усякого гнилого слова вдержуватись.
 Оце жъ, змусивши всякого силою, коли не словомъ, кинути ста-
 рѣ варварство, Грѣцька віра, що церковнимъ судомъ и словесною на-
 укою, а що й книжками церковними, надала більше Руському мірові
 людськості и всіхъ тихъ Кривичівъ, Радимичівъ и иншу півночню зві-
 роловню дічу до Полянѣ, скільки змогла, приподобила, а тимъ ча-
 сомъ Біблію и письменство по всій землі, хочъ и не хутко, роспро-
 стѣрла, и такъ Руський миръ одъ конці до конці однимъ розумован-
 нямъ, якѣ бъ воно вже ні було, звязала.

Після сѣго всѣго, що ми сказали, подніпрянська старосвіщина,
 ті давні, глухі часи, якъ іще одно одного Поляниномъ, Кривичемъ,
 Радимичемъ, Деревлянцемъ, або Дулібомъ чи Тивѣрцемъ звало, такъ
 у нашому умі визначаютьця. Далѣко одъ старѣзної Грѣції, що
 вже давно здорову силу втерѣла, далѣко й одъ західної Европи, що
 саме почала въ силу вбиватись, лежали країни безъ грѣшницъ,
 страшеними пущами покривані, великими, широкими річками, озера-
 ми, недоступними болотами поперетинані, півні звіря и птиці всякої,
 півні дікої бжолі, що по дуплахъ віковичнихъ дубівъ и сосенъ
 сама собі роїлася. Гуртами круторогі турі по їй бувають; табунами
 дикі коні по її степахъ, по вольнихъ травахъ посята; лосі, олені,
 сѣрни, сугаки одъ вовківъ по тѣмнихъ нѣтрахъ шарахають. Діко,
 понуро по тихъ країнахъ; людський гóлосъ рідко де чути. Скрізь
 ячѣть лебеді та гуси на тихихъ водахъ; скрізь гомонить лісовѣ пта-
 ство та шумлять, якъ те море, високовѣрхі, зъ віку нерубані пущі.
 Тільки понадъ Дніпромъ людські оселі позаймали узгірѣя й долини та
 понадъ Припѣттю, Окóю и иншими річками тулятьця по болотянихъ
 заросляхъ сѣла, ховаючись одъ лихихъ сусідъ и по всякъ часъ спо-
 диваючись нападу. Літомъ немає проїзду впоперекъ України за вода-
 нистими низинами; зімою тільки звіролови та чужоземні торгóві гóсті
 прокладують дорогі черезъ болотá, черезъ озера, скуповуючи шкурі
 й воски на вивозъ у Нимѣцькі и Грѣцькі землі. Уподовжъ України

йде велика водяна дорога съ півночі на полудень. Оружний людъ простѣе хижими кѹпами зъ Варязького побережжя въ багату Грецію шукати кращої долі. Обізнавшись изъ нимъ, почали наші Славяне тихъ прочаиъ до себе оборонцями й сѹдьями приймати. За їхъ приводомъ, Новгородці підклоніли підъ одну власть своїхъ сусідъ півночнихъ, а Поляне—своихъ сусідъ полуденнихъ. Тимъ способомъ всяка земля, чи близька, чи далека одъ Полянъ подніпрянськихъ, почала зъ ними обізнаватися и людськості звідсіля набіратися. Съ Києва князі на полюддя ходили и всю зіму зъ дружиною по селахъ переходомъ гуляли. Съ Києва вони у свої діленіці прибували и зъ собою готову дружину привозили. Съ Києва жъ почали навпослі й владикъ по городахъ ставити и весь причтъ імъ изъ людей Київськихъ давати. Потімъ у Києві монастирь Печерський проявився и школою червѣцтва на всю Руську зємлю стався. Опѣжъ съ того року, якъ Кияне піддалися Олѣгові, почали Поляне на всі сторони всіма способами свою людськість роспростирати, а далі (якъ побачимо нижче) и степовихъ дикихъ хижаківъ, що по давніхъ узгрянниччяхъ поза Сулою, поза Стугною кочували, и тихъ почали Поляне оговтувати, на узгрянниччяхъ городами осажувати и въ своихъ людей претворяти. Такъ Україна и волю й неволю зъ нерухомости вийшла, на всі сторони свіжими силами кинулась и зъ роскиданихъ по безкрайї обширі народівъ одну Русь учинила. Не дешево жъ їй сей великий подвигъ обійшовся: набралась вона всякого лиха одъ самихъ тихъ козарлюгъ, що по всьму світу їй вславили и одъ сторонніхъ хижаківъ оборонили. Хотъ же вони, воюючи и порядкючи, тільки за здобиччю ганялись и хижацку шиху вдовольняли, а про людське добро мало дбали, та все жъ, за їхъ приводомъ, наша Вкраїна духъ свій народній у бояхъ и пригодахъ загартувала, та й дальшимъ, уже не княжимъ, а козацькимъ вікамъ той самий гартъ передала. Тимъ-то й годітца намъ у свою исторію їхъ подвиги криваві повписувати и їхъ дікі, боєві образи передъ потомками вповажнити.

ПРИПИСКИ ДО ПЕРВОЇ ГЛАВИ.

1) Не самі себе, мабуть, прозвали сі люде Полянами, Деревлянами, Сіверянами: до сѣго бо часу наші Чернігівці звать Полтавцівъ Полєвниками и Степовиками, а ті звать Київцівъ, що живуть вище Києва, Полішуклами, такъ само, якъ задесѣнськихъ Сіверянъ—Литви-

нами; самі жъ Полтавці и верхові Київці не говорять про себе: «Ми—Полєвики, ми—Степовики, ми—Поліщуки», все одно, якъ и за-Десєнці не скажуть про себе: «Ми—Литвини». Певне, вони звались поміжъ себе тільки Славянами, розуміючи *слово* одно дрúгого.

2) П. Соловьевъ, розбiраючи літописця Нестора, докладно вивівъ, що въ XI віку мусивъ Несторъ позаписувати споминки про IX-й и давнiйшi віки, розуміючи дiло по своєму часовi,—тимъ вінъ и князівъ натворивъ Полянъ ще до Аскольда и Дiра. (*Истор. Росс. III. 123*). Справдi нічого й споминати про Кiя, Щєка и Хорiва, которі нiби-то княжили въ Полянъ. Чужоземні писателі, якъ отъ Прокіпiй, запевняють, що Славяне правувались спєршу безъ князівъ, рiдами; та й самъ Несторъ пише, що до Кiя (про котóрого не прóсто оповiдує, а приписує: *якоже казують*) Поляне «живяху кождо съ родомъ своимъ и на своихъ мѣстехъ, владѣюще кождо родомъ своимъ», и въ літописцi Переяслава Сýздальского записано: «а Деревляне собѣ, а Дрягвичи собѣ жить (начаша), а Словене собѣ Новгородци, а Полочане такожъ безъ князей».

3) Несторъ хвалить найбільшъ Полянъ, бо й справдi пахáрство ладнiє міжъ собою людей найкраще и звичаї їмъ надає найкращі: «Поляне бо своихъ отецъ обычаи имуть кротокъ и тихъ, и стыдѣнне къ снохамъ своимъ и къ сестрамъ, къ матеремъ и къ родителемъ своимъ, къ свекровемъ и къ деверемъ велико стыдѣнне имѣяху; брачныи обычаи имяху: не хожаше зять по невѣсту, но приводяху вечеръ, а завѣтра приношаху по ней, что владуче». (*П. С. Русск. Лит. I, 6*). А Деревлянъ Несторъ гудить, що вони «живяху звѣриньскимъ образомъ, живуще скотески: убиваху другъ друга, ядаху вся нечисто, и брака у нихъ не бываше, но умыкиваху уводы дѣвicia (¹). И Ра-

(¹) П. Соловьевъ, въ своїй *Истории России*, говорить, що Несторъ мусивъ бiти самъ Полянщиномъ, тимъ и хвалить Полянъ, бо отъ же, каже, и въ XVII віку въ Полянъ ханали собі жiнокъ, такъ якъ, по Нестору, було тільки въ Деревлянъ, Сiверянъ и iншихъ Словянъ, та й здався на Боплана. Шкода, що п. Соловьевъ не завваживъ, якý писемницю розказує Бопланъ на томъ жъ сáмому листку, де й про ханання жiнокъ говорить: безъ соромá верзє, що нiби-то панi дiвчата-Украiнки самi ходили свáтати за себе любóго паробка. Якъ же такому оповiдану давати вiру, та ще й Нестора нимъ вияснити? Самъ Бопланъ постерiгъ, що дiже вже перехиливъ, та й каже: Pour moy, en dix sept ans que j'ay esté en se pays, ie n'ay point ouy parler que cela y soi arriué,—щобъ ухонивъ собі сiлою жiнку, а истòрику байдуже! Байдуже ёму й на те, що, по Боплану, паробки не тільки свою рiвно такъ ханали, та хочъ би й панську дитину. Абi вхонивъ та переховався зъ нею сiтки, то вже, каже, й оддають за ёго. (*Description d'Ukraine, etc., par le Sieur de Beauplan, a Ruen, MDCLX, p. 64.*) Той же самий Бопланъ у тiй же книзцi пише, що панi знущались и гордували дiже пiдданими. Якъ же дiточкъ своїхъ ханунамъ оддавали? Убóгi, задáвленi люде ханаютъ собі дiточкъ у панiв, и панi послi не спречáютьця. Се якъ разъ годiття въ учєну цитáту до Нестора!... Ils sont contrainsts, пише Бопланъ, de donner à leurs mestres ce qu'il leurs plaist demander, de sorte que ce n'est pa merueil si ces miserables n'amassent iamaís rien, assuietis qu'ils sont à des conditions si dures:

димичи и Вятичи, и Сѣверъ одинъ (такий же) обичай имѣху». (Тамъ же). Отό жъ певно все бувъ народъ звіроловний, а не пахърський⁽¹⁾. Що Сіверяне и Радимичи не сховались у пущахъ одъ хижаківъ Козаръ, то се тимъ, що вони жили по сей бѣкъ Дніпрѣ; Деревляне жъ мали собі захистъ: одно—Дніпрѣ, друге—Полянѣ, а трете—великі пущі и болотѣ; то жили народомъ дикимъ и вольнимъ, и самому Олегові не зъ разу піддалися, а послі на Игоря поветали. Мабуть, неволя їх змусила до такого звичаю, щобъ жінокъ собі силою ханати, бо Поляне, живучи на ролі, не давали своїхъ дівчатъ (якъ—то домислятися можна) волоцогамъ, що одъ нихъ по гаяхъ поросходились, не хотівши, мабуть, укѹпи на ворогівъ бити, або данину хижакамъ давати. Послі вже, якъ обжились у пущахъ, то й самі въ себе, старимъ звичаємъ, дівчатъ ханали. Історія іншихъ народівъ, що зъ розбишакъ постали, догадку сю підпирає. Новгородці жъ, видно, не съ такихъ волоцогъ зложились, бо про нихъ Несторъ не споминувъ, говорячи, що й Радимичи, и Вятичи и Сіверъ одні звичаі мають, та и вся їх історія свідчить, що вони більшъ до Полянъ, аніжъ до якихъ Вятичівъ, чи Радимичівъ приподоблялися. Се, мабуть, були добрі молодці, котрі човнами по широкму Дніпру гуляли, всі єго притоки зїздили та й до славного озера Ильменя перескочили, и Новгородъ собі, на взіръ старого надніпрянського города, надъ річкою Волхвою збудували. Хочъ же й змусили їх заморські хижакі дань собі давати, та глянємо, якого дѹху се були люде: «Изыгнаша Варяги за море, и не даша имъ дани, и почаша сами въ собѣ владѣти». (И. С. Русск. Лѣт. I. 8.) Тільки жъ, що навпослі, мабуть, багатші на убѣжшихъ насили, або одна сторона другу обижала, чи городяне селянъ утискали, або Новгородці Мѣрю, Весѣ, Чудѣ почали підъ себе підгортати, а ті, мабуть, не давались,—тимъ и написавъ Несторъ: «и не бѣ правды въ нихъ». Тоді—то, мабуть, знемігались у чвѣрахъ та бояхъ, якось помірковувались усі—старшу голову, князя, изза моря собі вїзвати. А що *новий городъ* надъ Волхвою⁽²⁾ бувъ сїномъ старого города надъ Дніпромъ, видно по мові й звичаяхъ Новгородськихъ (дарма, що Иванъ III Московський десятки тисячъ сімей у

Mais c'est encore peu de chose, car leurs Seigneurs ont puissance absolue, non seulement sur leurs biens: mais aussi sur leurs vies (а дѣтокъ не однімають!), tant est grande la liberte de la noblesse Polonoise (qui vivent comme en un Paradis, et les Paysans comme s'ils estoient en un Purgatoire). (Тамъ же, р. 8).

(1) Збиває сю догадку одно словцѣ у п. Соловьева, що Радимичи платили данину Козарамъ, а потімъ и Олегові по два шѣляги одъ рала (Ист. Рос. I, 110). Тільки Несторъ про рало не говорить, а пише такъ: «и вѣдша Олегови по шѣлягу, якоже и Козаромъ даху». (И. С. Русск. Лѣт. I, 10). Що разъ написавъ Несторъ про сю данину: «Козары имаху на Полянѣхъ, и на Сѣверѣхъ, и на Вятичѣхъ, имаху по бѣлѣ и вѣверицѣ отъ дыма». (Стр. 8). А все—такі про рало нема въ єго рѣчи.

(2) Самі Новгородці говорили *сл* Волховъ, а не *сей* Волховъ: «Волховъ наша сѣ молоду не молода, а чи на старость учнегъ молоть?» (И. С. Русск. Лѣт. IV, 297).

глибоку Москівщину виселивъ, а Москалівъ сюді понасилавъ, а Іванъ IV Грозній ще більше Новгородцівъ, старіхъ и новіхъ, вигубивъ); та й по тону самого літописця нашого те жъ саме завважити можна. Ось бо погляньмо. Піднявши зъ собою людей охочихъ до здобичи зъ своїхъ підручнихъ сусідъ: Чуді, Мєрі, Бєсі, Кривичей, Олєгъ прийшовъ до Кієва и заявивъ, що Новгородський князь має до єго право: »и рече Олєгъ Асколду и Дирови: вы нєста князя, ни рода княжа, но азъ есмь роду княжа, вынесоша Игоря, и се есть сынъ Рюриковъ. И убиша Асколда и Дира«. (Тамъ же, 10). Кієвъ прийавъ до себе Олєга Новгородського безъ бою. А навроєслі Новгородъ проєсьть собі за князя, для порядку, кого—небудь изъ молодіхъ княжатъ у отцї їхъ, Кієвського князя Святослава. Владімеръ князь изъ Новгородцями вируговує съ Кієва Ярополка; Ярославъ—Святополка; и заєвєгда—чий Кієвъ, до того тягне й Новгородъ, и не одриваєтця вінъ одъ Кієва ажъ до Татаръ. Та й Нєсторъ, говорючи, якъ прозивались сусіде Новгородські, про саміхъ Новгородцівъ пише, що въ нихъ не було ніякого такого імєння, якъ отъ: Вєсь, Чудь, Мєря, Кривичи, а звались вони по—старому Славїнами. »Словѣни же єѣдоша около езера Илмеря, прозвашася своимъ имянемъ, и єѣлаша градъ, и нарекоша ѣ Новгородъ«. (Тамъ же, 3). Вбачаємо въ тому ознаку, що Новгородці прийшли на Ильмень, якъ уже тамъ були інші народи, бо каже літописецъ *прозвашася*. Не самі вони себе прозивали, а сусіде. Чого жъ вони звали їхъ Славїнами, бѣвши й самі (якъ домисляютьця) тежъ Славїнами? Ото, мабуть, єі Славїане позаходили здавна и осіли поміжъ народівъ не—Славїанськихъ и зъ ними вже певно помішались; якъ же прийшли чисті подніпрівці, то якъ інше було їхъ прозивати? Подніпрїнами не до—ладу, бо Дніпро бувъ далеко; Полянами тежъ не впадало, бо вони поля покинули; а народъ вони були чистий, архи—Славяньський,—отъ и »прозвашася своимъ имянемъ«. А що не прозвано їхъ по ріці або по озеру, то се—домисляємось—тимъ, що вони мѣсли прийти торговими гостями міжъ давніхъ тубольцівъ, а якъ були люди порядку вєсчого, ніжъ Мєря або Вєсь, то зразу собі »єѣлаша градъ.« Гляньмо: ні про кого не сказавъ Нєсторъ, щобъ прийшовши зразу градъ изробіли. Певно, то були люди зъ горада захожі; певно жъ було що й оберегати въ городі; певно жъ и порядку були єі люди вєсчого одъ сусідъ, коли городомъ уміли єидіти. И покаже—таки дальша історія, що вони були поміжъ верховими Славїнами передовиками, бо заєвєгда були єєрцемъ вєіхъ окрѣжнихъ народівъ. Гляньмо жъ ще й зъ дрѣгого боку. Якъ осілись Новгородці надъ Вѣлхвою, то й Поляне ніякъ інше їхъ не звали, якъ Славїнами, або, по *пѣволу* городу, Новгородцями (причина та жъ сама, що й у сусідъ Новгородськихъ),—все одно, якъ пізнійші Українці Запорожанъ прозивали по Порогахъ Запорозцями, по Дніпровому Нізу Низовцями, а про—тє знали, що вони тая жъ Русь, тії жъ Українці. Нєясторъ такъ само споминавъ писемомъ про тіхъ Славїанъ далєкихъ, якъ ми

въ своїхъ книжкахъ споминаємо про далєкихъ нашихъ земляківъ Запорозцівъ, або Черноморцівъ.

4) Коли Новгородці съ Полянъ походять, то, певно, не розбѣємъ мандрували їхъ прѣдки по річкахъ—верховинахъ: не зъ великою, мабуть, силою вийшли вони зъ низу, що, зробивши собі городъ, сусідъ підъ себе не підгортували, а зъ малою силою не здолали бъ вони пройти розбѣємъ люднѣ узріччя (бо тоді узріччя були найлюднѣйші), та й мусили бъ вернутись до свого коша, внизъ; ато ні: перейшли черезъ волокъ зъ Дніпра на річку Ловать и самѣ видне місце, до торгу найгоднѣйше, підъ новий кнѣзь вибрали.

5) П. Костомаровъ вѣяснивъ намъ докладно слово *Варягъ* (*Совр.* 1860, кн. I, 6). Слова сего ще й не було тоді, якъ князі Русь загніздились у Новгороді и въ Києві. Несторъ, писавши въ XI вікові, якъ ужє слово *варягъ* почало значити оружного затищу, приложивъ се слово и до князівъ, котрі були Русь по своєму родові, а варягами не звались.

6) И про Київъ пише Несторъ, оповідуючи про мноичнихъ князівъ Кіа, Щєка и Хоріва: «Бяше около града лѣсъ и боръ великъ и бяху ловаща зверь». (*П. С. Русск. Лѣт.* I, 4). И вдрѣге: «наидоша я Козарѣ сѣдящая на горахъ сихъ въ лѣсѣхъ». (Тамъ же, 7.). То правда, що сими самими словами Несторъ показує, що за єго часівъ не було вже навкруги Києва великого бору; такъ не забуваймо жъ, що двісті роківъ пройшло одъ першого находу Русі до Несторового писання; та ще жъ: коли Київъ такимъ дикимъ лісовимъ містомъ здавався Несторові въ давні часи, то мусивъ вінъ—и мимо традиції—сѣ чогось узяти своєю звіроловню картину. Що води стояли тоді по Україні великі и наповняли річні корита, по котрихъ теперъ трави косять, або й плугомъ орють, се вському відомо сѣ тихъ нахонокъ водоходнихъ, що въ нашихъ річкахъ и болотахъ знаходять. Отъ и недавніми часами найдено въ ріцці Золотоноші величєнний мідяний якірь; идосі вінъ стоить у Золотоноському монастирєві.

7) Несторъ пише, що Поляне и їхъ сусіде давали Козарамъ дань «по бѣлѣ и вѣверицѣ отъ дыма», то, може, ся данина и тоді вже звалась подимнимъ.

8) Знаємо, що такъ воно мусило бути сѣ того, що, якъ пороздавано навроєлі дє—які сєла монастирѣмъ, то чєнци ходили въ—осєні на полєддя тимъ же самимъ рѣбомъ, що й князі. Старосєвѣцькі звичаї не записувались, бо зъ роду въ рідъ їхъ памятали и иншого права надъ звичаї не знали. Се вже тоді почали звичаї законами въ статутѣ и въ уставні грамоти виисуватись, якъ пові порядки на Укра-

їні позаводились и старе звичаєве право стали заведббувати. Тимъ—то державці випрошували на свої землі у князівъ Литовськихъ и въ королівъ Польскихъ оборонні грамоти, и въ грамотахъ поновляли писемомъ стародавні звичаї и на дальші часи уже закономъ їхъ переказували. До насъ дійшла съ початку XV віку записъ про грошові и медові дані Софійської митрополічої отчини, и зъ неї ми вбачаємо стародавній звичай підіймати и вгонобляти бірчихъ. Написано тамъ: «Подолѣшенская земля подъ Полозомъ, а съ ней идуть три педра меду и поданье, а ночь нити». (*Акты Э. Р. I, підъ 1413 р.*).

9) Що тяжко лягало на селінъ княже людування (¹), видно съ того, що де схотівъ князь, тамъ и прибільшувавъ дань. Новгородці платили Олєгові «міра дѣля» (одчепного бѣ то) 300 гривень, якъ перейшовъ вінъ у Київъ, а за Владімера вже сее «міра дѣля» коштувало їмъ у дєсатеро, бо 2,000 гривень прислаліи вони въ Київъ та 1,000 роздавали дружині, що стояла въ Новгороді залогою. Якій же бувъ драпіка Игорь Рюриковичъ, се ми знаємо добре. «И присіѣ осень, нача мыслити на Деревляны, хотя примыслити большую дань— иде въ Древа въ дань и примышляше къ первой дани, насныляше имъ, и мужеве его; возъемавъ дань, поиде въ градъ свой. Идущо же ему въспятъ, размысливъ рече дружинѣ своей: идѣте съ данью до мови, а я възвращаюся, похожую и еще—и вышедше изъ града Изькорьстєня Деревляне, убиша Игоря и дружину его». (*П. С. Русск. Лѣт. I, 23.*) Послѣхаймо жъ щє Данила Заточника, що вінъ про князівъ пише: «Не пятѣи себѣ двора близъ княжа двора, не держи села близъ княжа села, потому что тїунъ его—какъ огонь и рядовичи его—какъ искры». (*Пам. Слов. XII в. 235*).

10) Тимъ—то й Олєгъ, підпливши човнами підъ Київъ, оповістївъ себє Аскольдові и Дїрові людомъ торговимъ, рідичами державцівъ Київскихъ. Сю исторію ми въ своєму текєті пропустили, бо вона й Нєстору давнімъ поданнямъ передана, и хто знає, скільки въ їй правди? Здаєтця, воно такъ було, що не всімъ Рюричанамъ у верховїхъ земляхъ уподобалось, то двєє якихъсь значнихъ людей кликнули на охотника, та й спустились унизъ крєсчої доли собі шукати. Аскольдомъ и Дїромъ Нєсторъ їхъ називає. Въ Києві їмъ добре повелось; плавали вони Дніпромъ и въ Грєцьку землю за здобиччю, Грєцькі села жа-

(¹) Не знаємо, чи було такє слово, чи нї, тільки наше вильнування троха чи не сягає часівъ полєдної кийжої данї. За тисячу роківъ воно скривилось, а звичай остася: вильнують у насъ попадї якъ разъ такъ, якъ князі ходили на полєддя. Думають, що вильнування пішло одъ лєну, що попадї лєнъ у селінъ вимагають; а намъ здаєтця, що се княже полєднування одригаєтця: не за однимъ бо лєномъ попадї ходять по людяхъ; та въ іншихъ селахъ и въ заводї немає лєну, а вильнування всюди єсть, де єсть, піпъ, а въ попа—попадї.

кували и хижакської слави собі набували. Ся—то, мабуть, слава дійшла й до Новгороду. Новгородські князі, певно, Аскольдові й Дірові позавидували и приплили съ потугами підъ Київъ. Покинувши більшу часть човнівъ оддалікъ Києва, підплили вони двома чи трема до пристані, поховали підъ чердаки свою дружину, щобъ людей не полохати, и послали до Аскольда и Діра. »Родичі ваші, мовлявъ, прийшли; ходіть на пристань привітайтесь«. Ті прийшли, про свою голову не порухувавши, а тутъ їхъ заразъ обскочили, та й темний похоронъ їмъ справили. »И убиша Аскольда и Діра, несомша на гору, и погребомша и на горѣ, еже ся нынѣ зоветь Угорское, гдѣ нынѣ Ольминъ дворъ; на той могилѣ поставилъ Олѣма церковь святого Николу, а Дірова могила за святою Ориною«. (П. С. Русск. Лит. I, 40).

11) Козакі воювали звичаємъ варязьскимъ и звали свою славу золотою. Певно, такъ вона звалась и въ варягівъ. Святославъ говоривъ про славу (у Лева Дякона кн. IX, гл. VII) зовсімъ такъ, якъ козаки:

»Пропадѣ, мовъ порошина зъ дула,
Та козацька слава,
Що по всьму світу дівомъ стала...

12) По *Рѣській Правді* гривню плачено за волівъ: така була її ціна. »Оже за кобылу 60 кунъ, а за волівъ гривну«. (Изсл. о Р. Правдѣ, Н. Калачова, 95). Про гривню див. у Карамзині въ *Ист. Г. Р.* I, прим. 298.

13) Добре, мабуть, вдалися въ знаки Грекамъ ті хижакі, що, договорючись изъ Игоремъ, вони постановили, щобъ, прийшовши Русь у Царьградъ, жили тільки коло святого Мами, а не по всьму городу, и въ городъ щобъ увіходили съ човнівъ своїхъ невеликими кұнами, по пів—сотні, безъ оружжя. »Да входять въ городъ одинѣми ворота со царевымъ мужемъ безъ оружя мужъ 50, и да творять куплю, якоже имъ надобѣ, паки да исходятъ; и мужъ царства нашего да хранить ѣ.« (П. С. Русск. Лит. I, 24).

14) Такъ навіпослі наші гетьмані держали собі въ покорі Запорозький Низъ, котрій добре промишлявъ звіроловствомъ, рибомъ, стадами, табунами й отарами, а хліба робити не спроміся (за Татарами). Гетьманъ Вигівецький говоривъ царському посланцеві Рагозину 1657 року: »Якъ не звелю я до Запорозцівъ пропускати зъ запасами людей торговихъ, то їмъ нічого буде їсти«. (Моск. Арх. Мин. Ин. Д. 1657, № 16).

15) Якъ воювавъ Святославъ изъ Цимисхнемъ, то одвітувавъ єму згорда, що єго дружина не поденщики; своїми руками собі хліба не

рóbлять. (Leo Diaс. VI.) Навертáютьця тутъ на пáмять козáцькі слова зъ народнєї дýми.

И вже мині не честь, не подóба по рíлляхъ спотикáти,
Жóвті сап'я́нці каляти,
Дорогі́і сýкні піломъ набивáти;
А хóчетця мині, мáти,
Підъ гóродъ Тягíню піті погуля́ти,
Слáви-лицáрства козáцькому вíйську достáти.

16) Вже въ договорі Ігоря зъ Греками, рóку 945, міжъ рóдичами кия́жими и торго́вими людьми вбачáємо ймєння Славáнські; а въ договорі Олєга все ще бу́лі чужоземні.

17) За Олєга кия́зя, Печеніги воюва́ли съ Козáрами и їхъ підáними Уграми, а пóслі, погна́вши Угрівъ на за́хідъ, присýнулись вони до землі Кіевськóї. Нєсторъ споминáє про нихъ уперве підъ 915 рóкомъ.

18) Гипотєза п. Іванишева, котóрий про ту сýдню рáду вíявивъ учєному мiрові великóї ваги и цінні фáкти. (*Русск. Бес.* 1857, III, 18).

19) Пóки сиділи князі—Русь въ Новгородськíй землі, то притягáли підъ свою рýку тільки Кривичівъ, Мєрю, Вєсь, Чудь; бiльшъ не силá бу́ла притягáти; Козáре на низу панувáли. Та й про похóди їхъ бу́ло не чувáти. А, сівши въ Кієві, кiнулись вони и на Вóлгу, и на Чóрне, и на Каспійське мóре. Хто жъ імъ ту силу надáвъ? Не абi—якихъ, ма́буть, лю́дєй знайшли вони на Подіпíрiнщині.

20) Справді дивує насъ та Олєгова рiядна зъ Греками: такóї рiядни не зложивъ би вiякий вáрварський людъ того́ часу,—не зложили бъ и Нормáни, що всю́ди тоді въ Евро́пі поберєжжя шáрпали. Тамъ скáзано: «на удержаніє и пзв'ищеніє отъ многихъ лѣтъ межю христiяны и Русью бывшую любовь.» Отó жъ, певно, Греки здáвна торгува́ли съ По́лінами, и не за дiкихъ вáрварівъ їхъ зна́ли, ко́ли, у рiядні божбу́ їхъ за оборо́ну прáва преклада́ли; ко́ли, тамъ же въ рiядній, кара́ючи чоло́віка за душо́губство смє́ртю и худóбу є́го рóдичамъ уби́того одда́ючи, частíну доб́ра на жiнку вiновáтого одді́ляли; ко́ли за злодiйство въ рiядні пенію зъ ними устáвля́ли; ко́ли чужоземське суди́о, на бєре́гъ вє́ржене, вповáли Греки въ ці́лости міжъ ними б́ути и на їхъ сторóжуху вбєзпечáлися.

21) Якá бу́ла умóва въ Новгородцiвъ съ пєрвими кня́зми, котóрихъ вони до се́бе поприймáли, нi звiдкiля не знаємо. Ма́буть, тоді ще скрі́зь по на́шій Славiнщині закóнъ изъ рóду въ рiдь звичáемъ

нереходивъ, и старі голови були на вічовихъ радахъ замість вічистихъ книгъ и писаного права, якъ отъ п. Іванішевъ и въ XVI вікові ще завваживъ ⁽¹⁾. Якъ же одъ крутої волі князької почало судне право йти въ непамять, або умисне князькими похлібцями приглумятися, тоді Новгородці узяли въ свого князя Ярослава писану *Руську Правду*, щобъ не всякий тиуъ княженецький хочоті дравъ зъ виноватого на князя, а послі, приймаючи до себе новихъ князівъ, укладали зъ ними особні умови одъ старійшихъ и меншихъ людей ⁽²⁾. Отъ изъ тихъ-то найстарійшихъ писанихъ правъ довідуємось, що князь стоявъ тільки на обороні права мирської, яко третій суддя міжъ сѣтяжними, и на обороні землі мирської, яко отаманъ оружнїї сили, а самъ — щобъ ні податківъ надъ давній звичай не вимагавъ, ні землі въ свій рідъ не привлащувавъ. Виїшлимо съ *первої Новгородської грамоти*, якъ вона звѣтца, найголовнїйші рѣчи: «На семь, княже, цѣлуй хрестъ къ всему Новгороду, на цѣмъ то цѣлювали дѣди и отци и отецъ твой Ярославъ: Новгородъ ти держати въ старинѣ по пошлинѣ ⁽³⁾; что волостій всѣхъ Новгородскихъ того ти, княже, не держати своимъ мужи, нъ держати мужи Новгородскими, а даръ имати тобѣ отъ тѣхъ волостій, а безъ посадника тебѣ волостій не роздавати; а кому роздаятъ

(1) *Русск. Бес.* 1837, III, 4:—«связь между селениями крестьяне доказывали не законами и не договорами, а одною только давностью: «они сходатаи наши здавна будучіе», или: «они издавна съ нами о пикоды вшелякія сходиливались». Далі, на стр. 7: «Такъ какъ каждый домохозяинъ обязанъ былъ присутствовать въ народныхъ собраніяхъ, и такъ какъ крестьяне въ молодыхъ лѣтахъ вступали въ бракъ и могли основывать отдѣльные хозяйства, то поэтому каждый изъ нихъ имѣлъ возможность, въ теченіи многихъ лѣтъ, изучать народное обычное право и, въ свою очередь, передавать его младшимъ поколѣніямъ. Такимъ образомъ вѣче было не только народнымъ собраніемъ, но и школою для изученія права, которое, безъ помощи письма, сохранялось въ памяти мужей-сходатаевъ, переходя отъ одного поколѣнія къ другому.» Навернулося після сїї виписки намъ на память, що говорить Хризостомъ Пасекъ про Польскі сейми, которі були ті жъ віча, тільки по шляхетські віча: Powiadam więc każdemu, że wszystkie na świecie publiki cię to jest przeciwko sejmom. Nauczysz się polityki, nauczysz prawa, nauczysz się tego o czém u szkołach jako żyw nie słyszałeś. (*Pam. Chr. Paska, S. Peterb.* 1860, str. 185).

(2) Ранше XII віку до насъ не дійшла ні одна така умова, а *Руська Правда* написана въ конці X віку, або на самому початку XI-го, бо, мабуть, князі зъ своїми тиунами перше почали вічовимъ судомъ хибити, а зємлю вже послі собі привлащувати. Въ *Руській Правді* ще нема рѣчи про княжу зємлю: у князя есть тільки коні, борті, гроші и єму въ спадокъ идѣ тільки добро смерда, якъ умрѣ смердъ безъ наслідниківъ, а въ первій Новгородській грамоті голосно говоритця, щобъ князі не привлащували собі землі ні силою, ні купуваннямъ, ані якъ инше.

(3) *Пошлина* — давній звичай, давнина. «Ино то обыскано, что то было учинилося ново, не по пошлинѣ, а нынѣша то не надобѣ.» (*Акты Арх. Эксп.* I, 3). «Прїѣхавше послы великы отъ Свѣйскаго короля, и докончаша миръ вѣчный съ княземъ и съ Новымгородомъ, по старой пошлинѣ.» (*П. С. Русск. Лѣт.* III, 73).

волости братъ твой Александръ или Дмитрій съ Новгородцы, тобѣ тѣхъ волостей безъ вины не лишати;—а въ Бѣжицахъ, княже, тобѣ, ни твоей княгини, ни твоимъ бояромъ, ни твоимъ дворяномъ селя не държати, ни купити, ни даромъ приимати, и по всей волости Новгородской;—а изъ Бѣжиць, княже, людей не выводити въ свою землю, ни изъ иной волости Новгородской, ни грамотъ имъ даяти, ни закладниковъ приимати, ни княгини твоей, ни бояромъ твоимъ, ни дворяномъ твоимъ, ни смерда, ни купчины;—а что, княже, братъ твой Александръ дѣялъ насильнѣ на Новгородѣ, а того ся, княже, отступити. А что, княже, мытъ по твоей землѣ и по иной волости, и по всей Суздальской землѣ, а то, княже, имати по двѣ векши отъ лодѣ и отъ воза, и отъ льну, и отъ хмѣльна короба; а дворяномъ твоимъ по селомъ у купцевъ повозовъ не имати, развѣ ратной вѣсти. Тако, княже, господине, пошло отъ дѣдъ и отъ отецъ, и отъ твоихъ и отъ нашихъ, и отъ твоего отця Ярослава.» (*Ист. Г. Р.* изд. 2-е, IV, пр. 114).

22) Не минали, мабуть, и старіихъ людей, що въ Нестора записано: »И приде единъ старъ мужъ ко князю, и рече ему: княже! суть у мене единъ сынъ меншей дома, а съ четырьми есмь вышель, а онъ дома.« (*П. С. Рус. Лѣт.* I, 53).

23) Помагаючи князямъ, хижѣ орда, якъ отъ Половци, ханѣла людей у неволю, старіихъ побивала, осѣли наліла, бо то була для неї найкрасча забава, такъ вона войну розуміла. Де пройшла, щобъ було пусто,—отто була Половѣцька слава. Затягнувши одинъ князь на другого орду и побивши своего супротивника, сидѣвъ у городѣ княжити, а орду напускавъ на села: то була дѣла її за помічъ. Такъ отъ у Нестора читаемо, що Олегъ Святославовичъ, внукъ Ярослава Владимировича, віруговавши зъ своєї волости дядька Владимира, за підмогою Половѣцькою, давъ имъ волю що-хотѣ навкруги Чернигова робити. »Приде Олегъ съ Половци, изъ Тмутороканя приде Чернигову, Володимѣръ же затворися въ градѣ, Олегъ же приде къ граду и пожже около града, и манастирѣ пожже; Володимѣръ же створи миръ съ Олгомъ, и иде изъ града на столъ отень Переяславлю, а Олегъ вииде въ градъ отца своего. Половци же начаша воевати около Чернигова, Олгови не взбраняю, бѣ бо самъ повелѣлъ имъ воевати. Се уже третее наведе поганнѣ на землю Русскую; его же грѣха дабы и Богъ простилъ, занеже много хрестіянъ изгублено бысть, а друзи полонени и расточени по землямъ.« (Тамъ же, 96). Рѣку 1160 Изяславъ Давидовичъ привівъ Половцівъ на Смоленську волость, и вони вивели звідтіля більшъ 10,000 полонѣ, а скільки жъ то побито! »Той же зимы оттудѣ иде въ Смоленскую волость Изяславъ, и довоевавъ; и тамо много зла створиша Половци, взяша душъ болѣ тмы, а ливѣ псѣвоша.« (Тамъ же, II, 87). Брали полонѣ

князі й безъ Половцівъ одинъ въ одного. Рѣку 1148 ходивъ Изяславъ Мстиславовичъ у зѣмлю Ростовську воювати князя Юрія: 7,000 полонѣ записавъ літописецъ. »... приде Изяславъ Новгороду, сынь Мстиславъ, изъ Кіева, иде на Гюргя Ростову съ Новгородці, и много воеваша люде Гюргево, и по Волзѣ взяша 6 городовъ, оли до Ярославля попустиша, а головъ взяша 7,000.« (Тамъ же, III, 10).

24) Що князі такихъ невольничихъ сѣлъ у насъ не застали, видно съ того, що Славяне наші полонянъ брали въ неволю на годі, а не на-віки, а послѣ выпускали на волю, абб приймали въ своє товариство. Про се пишуть Маврікий и Левъ Мудрий.

25) Въ договорі Олѣговімъ есть уже рѣчь про Руськихъ бранцівъ, рабівъ. Игорь, помирившись изъ Греками, одустивъ ихъ послѣ съ Кіева, »одаривъ скорою и челядью и воскомъ«. (П. С. Рус. Лѣт. I, 23). Княгиня Ольга оддала Деревлянъ у неволю своимъ дружинникамъ: »... овыхъ избѣ, а дргія работѣ предасть мужемъ своимъ.« (Тамъ же, 25). Грецький царь, по Нѣстору, переказувавъ Ользі черезъ свої послѣ: »ты бо глаголаше ко мнѣ, яко аще воз-возвращаюся въ Русь, многи дары пришлю ти, челядь, воскъ и скору и вои въ помощь.« (Тамъ же, 26). Про Ярослава и Мстислава Нѣсторъ пише: »идоста на Ляхы и заяета грады Червенскыя опять и повоеваша Лядскую землю и многи Ляхы приведоста и раздѣлиста я, и посадивъ Ярославъ своя по Рси.« (Тамъ же, 64).

26) Що въ князівъ були куповані слободи, видно изъ літописця: »Въ лѣто 6666 (1158). Заложѣ Андрѣй князь въ Володимери церковь каменну — и да ей много имѣнья и свободы купленныя и съ даньми.« (Тамъ же, 149).

27) Въ первій Новгородській грамоті читаємо: »Изъ Бѣжиць, княже, людей не выводити въ свою землю, ни изъ иной волости Новгородской, ни грамотъ имъ даяти, ни закладниковъ примати, ни княгини твоей, ни бояромъ твоимъ, ни смерда, ни куцныи «

28) Мабуть, добре налягали вони на свої маєтності, що, якъ їздѣла княгиня Ольга зѣмлю Руську порядкувати, то мусѣла визволити селянъ съ-підъ права такъ званого *княжого* (думаютъ, що се право було *jus primae noctis*). У Татищева, котрій стародавні літописі довѣри позвѣдливъ (II, 45, 329), знаходимо, чого нема въ іншихъ спискахъ першого нашего літописця: »Тогда жъ отрѣши княжее, а уложила братъ отъ жениха по черной кунѣ, какъ князю, такъ боярину отъ его подданного.«

29) Не мало жъ, мабуть, вони й броїли, коли Новгородці, най-смілійший и вольнійший людъ зъ усіхъ нашихъ Славянъ, написали въ

своій грамоті: »А что былъ отъялъ братъ твой Александръ пожитѣ, а то ти, княже, не надобѣ; а что, княже, братъ твой Александръ дѣялъ насильнѣ на Новгородѣ, а того ся, княже, отступи.« Згадаймо жъ ще, що витворивъ князь Володимѣръ у Києві, нікого не боячись и не соромлячись: »И бѣ несуть блуда, приводя къ себѣ мужьски жены и дѣвицѣ растляя.« (П. Я. С. Русс. Лит. I, 34). Згадаймо, якъ вибивъ Ярославъ Новгородцівъ за те, що заступились за своїхъ жінокъ и побили ёго варягівъ: »И разгнѣвася Ярославъ, и шедъ на Рокомъ, сѣде въ дворѣ; пославъ къ Новгородцемъ, рече: «уже мнѣ сихъ (варягівъ) не крѣсити.« И позва къ собѣ нарочитые мужи, иже бяху изѣшли Варяги, обольстивъ и сѣче.« (Тамъ же, 64). Згадаймо, якъ злякались Кияне, прочувши, що Изяславъ, которого вони прогнали, вертається зъ Ляхами. Хороший, мабуть, бувъ, що хотіли Київъ запалити и втікати зо всімъ нащадкомъ у Грецьку землю: »А се ведеть на ны Лядьскую землю — зажегне градъ свой, ступимъ въ Гречьскую землю.« Браті не дали Изяславу пліндувати отцівського горада; такъ вінъ, аби зогнати серце, пославъ попередъ себе сина свого Мстислава въ Київъ. »И пришедъ Мстиславъ, и сѣче иже быша высѣкли (вирубали съ темниці) Всеслава, чѣсломъ 70 чади, а другыя слѣпиша, другыя же безъ вины погуби, не испытавъ.« (Тамъ же, 74).

30) Несторъ пише: »Аще ли кто усящеть черноризца, то възращается.« (Тамъ же 73). Князі и боіре, охристівшись, новому богові по своєму розуму догджали и не то по городахъ и селахъ до хрестѣ людей силували, та и по пущахъ иезъ поіаи за старовірцями ганяли; то мусили поіи и чѣпці добре їхъ налякати. Съ тихъ часівъ и досі въ селахъ ведѣтця прѣмха, що, якъ стрінешъ поіа, або ченця въ дорозі, то безъ пригоди тобі не минѣтця.

31) Чужоземські писателі не споминають, щобъ у Поіинъ були куміри. Перве слово про богівъ робленихъ знаходимо въ Нестора, якъ присягавъ князь Игорь изъ своєю дружиною, поклавши передъ Перуномъ свою зброю и золоту, — и то були боги, запѣвне, не Поіинські, а прихажі зъ варягами. Пише Несторъ, що князь Володимѣръ, вернувшись одъ варягъ у Київъ, поставлявъ по горахъ Киевськихъ куміри. Той же Володимѣръ ихъ посли порубавъ, поіаливъ, або въ воду покидавъ. Плакали, каже, люде за богами, а які люде, того въ літописці не сказано: може, варяги та захажі, которихъ до князя въ Київъ назбиралось багато зъ усіхъ земель. Що куміри були не Новгородські, видно съ того, що тільки, опанувавши Київъ, Володимѣръ поставивъ Перуна въ Новгороді. »Володимѣръ же посади Добрыню уя своего въ Новгородѣ; и пришедъ Добрыня Новгороду, постави кумира надъ рѣкою Волховомъ, и жряху ему люде Новгородстїи аки Богу.« (Тамъ же, 34). Що Перуна Новгородцямъ накинѣ-

то, вбачаємо и съ того ще, якъ дорекавъ ёму ганчаръ Новгородський тими жертвами, що, певно, мусили люде неволею давати. Якъ укинули Перуна въ річку Волхву, то ставъ закъвъ, щобъ ніхто не переймавъ ёго. »Иде Пидблянинъ рано на рѣку, хотя горнеци везти въ городъ, оли Перунъ приплы къ берви, и отрину ѥ шестомъ: ты, рече, Перунище, до сыти еси їлъ и пилъ, а нынча поплыви прочь.« (Тамъ же V, 121). Ще жъ звѣрнемо увагу й на те, що, колибъ куміри були народні, а не вивезені варягами изъ Ямуди, чи відкіля зза моря, то въ літописцяхъ би писалося, що велено їхъ по всій землі руйнувати, або—що знаходили їхъ попи по гайхъ, чи що, и палили; атó ні: тільки за волхвами ганялись, а про куміри ні словечка! До насъ подоходили казанія и послання пошівъ и ченцівъ X, XI, и XII віку. Попи й ченці дорекають людемъ, що вони приносили жертви бісамъ на болотахъ и коло криниць, та все—такі виходить — духамъ, а не кумірамъ; дорекають селянамъ, що вінчаютьця безъ попа, що не ходять до церквѣ, а ні одинъ ні разу не сказавъ, що люде кланяютьця кумірамъ. Въ уставі першого Владимѣра »о церковныхъ судѣхъ и десятинахъ« перелічені всі случаи, въ которыхъ церковный судъ має судити городянъ и селянъ. Про куміри нема ні слова, а есть про молитви до хлѣба святаго и до краси Божіо поміжъ деревами и понадъ водами. Уже бъ же попи напередъ усе҃го вписали въ уставъ, щобъ брати судню плату, якъ знайдуть де куміра, и діку бъ віру (повшехну плату зъ селъ чи волости) назначили за сю нахóдку; атó ні: тільки й сказано все҃го»...или кто подъ овиномъ молится, или во ржи, или подъ рощеніемъ, или у воды.« (Тамъ же, VI, 83). Писана старосвіщина споминає такі часи, що не було ще въ Словѣнъ Перуна: може, се вона споминає про то время, якъ ще князі—Русь Полянъ не опанували. Есть у Кирилловому монастирѣви на Білому озері стародавній збірникъ, а въ томъ збірнику написано: »Оттуда же извыкоша елени класти требы артемиду і артеמידѣ, рекше роду рожаницѣ. тацѣ же егуптяне. Тако і до Словѣнъ доіде се слово і ті начаша требы класти роду и роженницамъ прежде Перуна бога ихъ, а переже того клали требу уширемъ и берегинямъ.« (Шевирева *Повѣдка еъ Кирилло-Бѣлозерскій монастирь*, 11, 33). Про Славянську мієологію писали въ насъ недавніми часами п. Срезневскій (*О богослуженіи древнихъ Славянъ*) и п. Ростомаровъ (*Славянская Мѣєологія*). Ні той, ні другий не знайшли у Славянъ камянїхъ, чи деревянїхъ божїищъ. Що були людські жертви богамъ у Києві, відно зъ Нестора; тільки зновъ ніхто не докаже, щобъ се не пришельці богівъ своїхъ людською кровью вгонобляли. Въ одному варіанті старосвітської думи про Олексія Поповича козаки врізали виноватому передъ Богомъ мизинного пальця, пустили въ море крові—и море, зачүвши кровъ, утихає. Се споминъ давнїхъ жертвъ людськихъ, а все жъ и тутъ хто докаже, що не варяги занесли до Полянъ разомъ съ Перуномъ людські жертви? а козаки пішли одъ

стародавніхъ кияжихъ дружинъ, то й далѣкимъ родамъ сю примху переказали.

32) »Созва Володимерь бояры своя и старцы градскіѣ. Да что ума придасте? что отвѣщаете?« (П. С. Русс. Лѣт. I, 45).

33) »Развергъше Гречьскій Помоканонъ«, пише въ своѣму уставі первій Владимерь, »и обрѣтохомъ въ немъ, оже не подобаетъ сихъ судовъ и тяжъ князю судити, ни бояромъ его, ни тиуномъ: и азъ сгадавъ своими дѣтми, со всеми князи и со всеми бояры далъ есмь тѣ суды церквамъ Божиимъ, митрополитомъ и всемъ епископамъ по Русской земли.« (Тамъ же VI, 82).

34) Не судили князі не то ченцівъ и черниць, попівъ, попадь, поповичівъ, та й тихъ, що по монастиряхъ на прощу ходили (паломниківъ), и тихъ, що якимъ-небудь ремѣствомъ, чи роботою монастирѣмъ служили («кто порти чернечьскыя свержетъ»), хто чѣдомъ нѣби-то одужавъ и коло цѣркви тулився, кого на волю ради души спасіння випущено («задушный человекъ») и кого за винѣ у цѣрковний домъ узято; не судили удівъ, калѣкъ и всіхъ старцівъ. (Тамъ же, 84).

35) »Аже мужа два біетася женьски, или укуентъ, или одереть, епископу 3 гривны.« (Тамъ же, 86).

36) Див. приписку 3. Нѣсторъ Полянъ одъ усіхъ іншихъ одрізнявъ звичаями. Заразъ и видно, що вони повинні всімъ сусідамъ за взіръ стояти, якъ дійдетца до християнства. Ще не говорючи про християнство, Нѣсторъ описавъ їхъ такими, якими мусили інші неволею вчинитись, черезъ нову віру.

II. Кулішъ.